

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI GƏNCLƏR VƏ İDMAN NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT BƏDƏN TƏRBIYƏSİ VƏ İDMAN AKADEMİYASI

Məşq və Fiziki hazırlıq fakültəsi

“Bədən tərbiyəsi və idmanın nəzəriyyəsi və metodikası” kafedrası

Yahyalı Ozal Yengibar oğlu

**“Məktəblinin mənəvi və iradi tərbiyəsində fiziki tərbiyə və
idmanın imkan və yollarının tədqiqi”**

mövzusunda yazdığı

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisas şifri və adı: 060802 – “Bədən tərbiyəsi və idman”

İxtisaslaşma: Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası

Elmi rəhbər: dosent Ə.X. Ramazanov

Bakı – 2021

M Ü N D Ə R İ C A T

	Səh.
Giriş	3
Fəsil I. Ədəbiyyat xülasəsi	6
1.1 Məktəbli şəxsiyyətinin mənəvi-iradi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasının elmi-nəzəri əsasları	12
1.2 Fiziki tərbiyənin müxtəlif tərbiyə növləri ilə əlaqəsi	20
1.3 İslamda uşaq tərbiyəsi	24
1.4 Pedaqoji çətin tərbiyə olunan uşaqlar haqqında	26
Fəsil II. Fiziki tərbiyə ümumi tərbiyənin bir hissəsi kimi	36
2.1 Bədən tərbiyəsi kollektivinin tərbiyəvi rolu	41
2.2 Məktəblinin mənəvi və iradi tərbiyəsində fiziki tərbiyə fənninin rolu	43
Fəsil III. Tədqiqatın məzmunu və təşkili	48
3.1 Məktəblilərin tərbiyəlilik göstəriciləri və kriteriyaları	48
3.2 Tədqiqatın təşkili	60
Nəticələr	65
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	66

GİRİŞ

Tədqiqatın aktuallığı. Həyatda və fəaliyyətdə uğur qazanmaq üçün insana intizam və məsuliyyət, əzmkarlıq və məqsədyönlülük kimi mənəvi və iradi keyfiyyətlər lazımdır. Bu keyfiyyətlər şəxsiyyətə cəmiyyətin mənəvi və hüquq normalarına asanlıqla uyğunlaşmaq, onlara könüllü riayət etmək, öz vəzifələrini keyfiyyətlə yerinə yetirmək, müvəffəqiyyət qazanmaqda əzmkarlıq göstərmək və ona nail olmaq imkanı verir. Cəmiyyət ölkədə baş verən hadisələr üçün hər bir insandan məsuliyyət hissini, şəxsi intizamın, əxlaqi özünüinkışafetdirmənin aktivləşdirilməsini tələb edir.

«İnsanın mənəvi-iradi xüsusiyyətləri çox geniş və bu günümüz üçün aktual olan bir problemdir. Buraya insan mənəviyyatından və əxlaqından başlamış insanların bir-birinə olan münasibəti, mədəniyyəti, ünsiyyət qurmaq bacarığı, mübarizliyi, iradəsi, cəmiyyətə və vətənə olan sevgisi və nəhayət, liderlik qabiliyyəti daxildir. İnsanlarda bu xüsusiyyət insan şüurunun qavramağa başladığı gündən formalaşmağa başlayır» [Qurbanov H., Yolçuyev S. Bakı, 2003].

Tədqiqatın problemi. Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda tez-tez çətin uşaqlar sözüne rast gəlmək olar. Müəllimlər çox vaxt bəzi uşaqların çətinliyindən şikayətlənirlər. Bu cür uşaqların pedaqoji baxımsızlıqdan irəli gəldiyini xüsusilə qeyd edirlər. Adətən çətin uşaqların xüsusiyyətləri ən çox yeniyetməlik dövründə özünü göstərir. Bu dövr uşaqlarda çətinliyin yaranmasına təkan verir. Çox vaxt çətin uşaqların meydana gəlməsi ailə tərbiyəsində yol verilən nöqsanlarla bağlı olur. Ailədə valideynlər arasında uşaqların tərbiyəsində vahid tələbin olmaması, uşağın tərbiyəsi və onun şəxsiyyətinin inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılmaması, valideynlər arasında ciddi konfliktin olması, valideynlərin davranışında uşağa mənfi təsir edəcək qüsurların mövcudluğu, ailədə əxlaq, ictimai münasibət normalarına uyğun olmayan sərvət və normalar sisteminin formalaşması və s. çətin uşaqların yaranmasının başlıca səbəbidir.

Tədqiqatın fərziyəsi. Pedaqoji çətin tərbiyə olunan uşaqları dərskənər fiziki tərbiyə və idman məşğələlərinə cəlb edilsə, bu məktəblinin mənəvi və iradi tərbiyəsində, dərslərə davamiyyətində və müvəffəqiyyətində müsbət təsir göstərər.

Tədqiqatın məqsədi - məktəblinin mənəvi və iradi tərbiyəsində fiziki tərbiyə və idmanın imkan və yollarının formalaşdırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri:

1. Uşaqların tərbiyəsində mənəvi tərbiyənin ədəbiyyatda yerini öyrənmək;
2. Bədən tərbiyəsi və idmanın şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində təsiri haqqında mütəxəssislərin rəyini müəyyən etmək;
3. Təcrübədə bədən tərbiyəsi və idmanın şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində təsirini təyin etmək;
4. Fiziki tərbiyə və idmanın məktəblinin mənəvi tərbiyəsində vasitə və metodlarını təcrübədə yoxlamaq.

Tədqiqatın metodları: ədəbiyyatların təhlili, sorğu, anketləşdirmə, pedaqoji müşahidə, pedaqoji eksperiment, riyazi hesablaşma metodları.

Tədqiqatın predmeti. Dərskənər fiziki tərbiyə və idman məşğələlərinin məktəblilərin mənəvi və iradi keyfiyyətlərinin tərbiyəsində təsiri mexanizmini.

Tədqiqatın obyektı. Pedaqoji çətin tərbiyə olunan məktəblilər.

Tədqiqatın mərhələləri. Tədqiqat üç mərhələdən ibarət olmuşdu:

I mərhələdə biz pedaqoji çətin tərbiyə olunan uşaqlar haqqında ədəbiyyatlardan məlumat toplayıb onları törədən səbəbləri araşdırmışıq. Ədəbiyyatların təhlili zamanı 48 ədəbiyyatdan istifadə olunub;

II mərhələdə mütəxəssislərlə aparılan sorğu nəticəsində çətin tərbiyə olunan uşaqların fiziki tərbiyə və idman məşğələlərinə cəlb olunması haqqında rəyləri müəyyən edilib. Sorğuda 49 mütəxəssis (27 fiziki tərbiyə müəllimi, 15 sinif rəhbəri, 7 məktəb psixoloqu) iştirak edib;

III mərhələdə təcrübədə ümumtəhsil məktəblərində çətin tərbiyə olunan məktəblilər haqqında məlumat əldə etmişik. Bu mərhələdə çətin uşaqlarla iş aparmaq və onlarda özünü göstərən qüsurları aradan qaldırmaq üçün psixoprofilaktika və psixokorreksiya vasitələrindən sistemli şəkildə istifadə etmək imkan və yolları araşdırılmışdı.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Fiziki tərbiyə və idman məşğələlərinin köməyi ilə məktəblilərin mənəvi və iradi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasını təmin edən metodikanın hazırlanması.

Tədqiqatın nəzəri mahiyyəti. Tədqiqat nəticəsində əldə olunana materiallardan fiziki tərbiyə müəllimləri hazırlığında mühazirə və seminar məşğələlərində istifadə etmək.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dərstdən kənar fiziki tərbiyə və idman məşğələlərində tədqiqat nəticəsində hazırlanan metodikanın tətbiq edilməsi.

I FƏSİL ƏDƏBİYYAT XÜLASƏSİ

Şəxsiyyətin kamillik dərəcəsi, onun bu istiqamətdə formalaşması prosesi öz-özünə yaranmır. İnsanın mənəvi tərbiyəsi ailədə, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində, məktəbdən başlayır, sonralar təhsilin yüksək pillələrində möhkəmləndirilir, daha sonralar isə özünütəkmilləşdirmə, ümummədəni səviyyəni artırmaqla davam edir, zənginləşir, mükəmməlləşir. Mənəvi kamilliyin belə yüksələn xətlə inkişafı prosesində məktəbin yeri və rolu böyükdür.

Ümummilli liderimiz, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev məktəbin mənəviyyatca təmiz, Vətən və xalq qədrini bilən, mədəniyyətini, milli adət-ənənələrini, tarixini, elmini dərinlən öyrənən gənclər yetişdirmək vəzifəsini çox aydın və konkret şəkildə müəyyənləşdirərək deyirdi: “Təhsil ocaqlarında gənclərimizi xalqımızın mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirmək, mənəvi cəhətdən sağlam və saf insanlar tərbiyə etmək məsələsi mühüm yer tutmalıdır”.

Birmənalı şəkildə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin, azadlığının mənası və məzmunu yetişən nəslin milli-mənəvi dəyərlərimizi dərinlən mənimsəməsinə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, dünya şöhrətli siyasi xadim, ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycan gəncliyinin, hər bir ölkə vətəndaşının milli ruhda tərbiyə olunmasını, milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında formalaşmasını bütün mənəli həyatı boyu diqqət mərkəzində saxlamış, bu istiqamətdə dövlət strukturları, tərbiyəçilik təsisatları və institutları, təhsil işçiləri qarşısında böyük və məsuliyyətli vəzifələr qoymuşdur. Ümummilli liderimiz Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci forumundakı “Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir” proqram sənədli nitqində göstərirdi ki, “Gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri mənəvi tərbiyə məsələsidir. Bilirsiniz, indi maddi çətinlik, maddi ehtiyaclar, şübhəsiz ki, cəmiyyətdə cürbəcür mənfi halların meydana gəlməsinə gətirib çıxarır. Ancaq gənclərimiz də bilməlidirlər ki, vətəndaşlarımız da bilməlidirlər ki, bu dövrün müvəqqəti çətinliklərinə

dözmək lazımdır, mənəvi tərbiyəni daim aparmaq lazımdır və gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Nə qədər var-dövlət olsa da, nə qədər pul olsa da, nə qədər zənginlik olsa da, mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz...”.

Məlum olduğu kimi, insanın yüksək mənəvi keyfiyyətləri onun fəaliyyəti prosesində daha müvəffəqiyyətlə formalaşır. Məktəbli üçün fəaliyyətin əsas növü isə təlimdir.

Görkəmli pedaqoq V.A.Suxomlinski də mənəvi, ideya-əxlaqi və intizam tərbiyəsində fənlərin tədrisinin böyük imkanlara malik olduğunu göstərərək yazırdı ki, təlim, konkret olaraq dərslər, hər şeyi bilmək və əxlaqi əqidə məşəlını yandıran qılgılımdır. Təlim prosesində əqli əmək tərbiyəsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu zaman uşaqlar dünyanı dərk etməklə, həm də özlərini dərk etmiş olurlar. Bilik əldə etməklə “Təbiətin və cəmiyyətin qanunauyğunluqlarını dərk edərək yeniyetmə möhkəm qənaətə gəlməlidir ki, o təkə nə isə yeni bir şey öyrəndiyi üçün deyil, ümumiyyətlə daha ağıllı olduğu üçün irəliyə addım atır. Biliklərə yiyələnmək həvəsi olmadan tam qiymətli mənəvi həyat, deməli həm də əmək həyatı, yaradıcı həyat yoxdur”.

Bütün bunlar hər bir pedaqoq-müəllimdən təlimin tərbiyəedici və inkişafətdirici funksiyasını rəhbər tutmaqla yanaşı, gənc nəslin daxili mənəvi inkişafının qayğısına qalması da tələb edir. Müəllim keçdiyi fənnin və mövzunun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ümumbəşər və milli əxlaqın hansı ideya və keyfiyyətlərini aşılacağına əvvəlcədən bilməlidir.

Bu gün “Həyatın astanasında” dayanan yuxarı sinif şagirdlərinə aşılması zəruri olan mənəvi anlayışlar içərisində onların mənəvi dünyagörüşünün formalaşdırılması xüsusi yer tutur. Bu isə tələb edir ki, ümumtəhsil məktəbi bu yaşda uşaqları XXI əsrin ən qabaqcıl ideyaları ilə silahlandırсын, yeni elmi-texniki biliklərə yiyələnmiş, gələcək həyat nailiyyətlərində, istehsalatda həmişə yeni, daha səmərəli yollar axtarsın, milli mənlik şüurunu daim inkişaf etdirərək özünü xalqın layiqli övladı olmağa yüksək səy və əzmlə

hazırlaya bilsin. Bu mühüm işdə şagirdlərdə elmi dünyagörüşünün, mənəvi əqidənin formalaşmasında təbiət və riyaziyyat fənlərinin tədrisi mühüm rol oynayır.

Ümumtəhsil məktəbində tədris olunan hər bir fənn şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi məsələlərinin yerinə yetirilməsi üçün bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyətlidir. Burada fiziki tərbiyə fənninin yeri və rolunu unutmamaq olmasın.

Fiziki tərbiyə fənninin emosional təsir imkanları tarix, ədəbiyyat, musiqi, rəsm və digər fənlərlə bərabər tutulmalıdır. Fiziki tərbiyə müəllimi də insanın, konkret olaraq yuxarı sinif şagirdlərinin mənəvi insan kimi yetişməsində, hazırlanması işində iştirakçısıdır. O da şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi üzrə tədris etdiyi fənnin daxili imkanlarını, konsepsiyasını aşkarlamağa və ondan səmərəli şəkildə istifadə etməyə borcludur. Belə bir baxışdan ümumtəhsil məktəbinin fiziki tərbiyə müəllimlərinin pedaqoji-metodik məlumatlandırılması günümüzün reallığı kimi dəyərləndirilməlidir.

Apardığımız təhlil və müşahidələrimiz, ümumtəhsil məktəbində fiziki tərbiyə fənninin tədrisi üzrə topladığımız uzunmüddətli təcrübələrimiz sübut edir ki, şagirdlər fiziki hərəkətlərin öyrənilməsi prosesində bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bütün bunları aradan qaldırmaqla yanaşı proqram materialının öyrədilməsi zamanı bu və ya digər hərəkətləri izah edərkən şagirdləri fiziki tərbiyənin ayrı-ayrı yeni sahələri ilə tanış etməli, dünya və Azərbaycan idmançılarının nailiyyətləri haqqında məlumat verməyi bacarmaq lazımdır ki, bunun da şagirdlərin üzərində tərbiyəvi təsiri danılmazdır. Bu isə ona bağlıdır ki, müəllim öyrətdiyi materialı yalnız bilik vermək, şagirdlərin başını yalnız “biliklər yığını” ilə doldurmaqla yox, tərbiyə məqsədləri üçün də istifadə etməyi bacarmalıdır.

Fiziki tərbiyə müəllimi praktik işdə pedaqogika elminin nailiyyətlərindən faydalanmalı, istifadə etməyi bacarmalıdır. Pedaqoq-müəllimlər öz qarşısında başlıca və mühüm bir məqsəd də qoyurlar: Fiziki tərbiyə dərslərində şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərini formalaşdırmaq. Təcrübə və müşahidələrimizə əsasən, biz fiziki tərbiyə

dərslərində konkret olaraq aşağıdakı mənəvi keyfiyyətlərin aşılmasını mümkün sayırıq:

- Müəyyən bir işin icrasına səy və çalışqanlıq göstərmək;
- Səliqəlilik, diqqətlilik, dürüstlük, müntəzəmlilik və davamlılıq;
- Qənaətçillik, ehtiyatlılıq;
- Özünü idarə edə bilmək;
- Prinsipiallılıq, ciddilik və qətiyyətlilik;
- Məqsədəyönlük;
- Əməksevərlik, zəhmətə qatlaşma, səbrlilik, çalışqanlıq, işgüzarlıq;
- İntizamlılıq, qayda-qanunlara dəqiq və vaxtında əməl etmək;
- Ardıcılılıq, təmkinlilik və qərarlılıq;
- Həssaslıq, yoldaşlıq və dostluq;
- Həqiqətpərəstlik, doğruluq və düzlük;
- Ətrafdakı insanlara hörmətlə yanaşmaq;
- Öz biliklərini həmişə müntəzəm şəkildə artırmaq səyləri və s.

Fiziki tərbiyə fənni üzrə proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin mənəvi tərbiyə imkanlarını üzə çıxarmaq məqsədilə apardığımız təhlillər göstərir ki, əksər nəzəri və təcrübi materialların məzmunu şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin formalaşdırılması üçün müəyyən imkanlara malikdir. Hər bir fiziki tərbiyə müəllimi bu aydın həqiqəti bilməlidir ki, fiziki tərbiyə elmlərin inkişafı, tərəqqisinə kömək etdiyi kimi, insanların da inkişafına xidmət edir. Ona görə də fiziki tərbiyə dərslərində proqram materialları üzrə bədən tərbiyə və idman xadimlərindən, görkəmli idmançılar və məşqçilərdən də söhbət açmaq zəruridir. Uşaqları başa salmaq lazımdır kibədən tərbiyəsi və idman yüzlərlə idman fədailərinin səyləri, əməyi sayəsində inkişaf etmişdir. İdmançı və məşqçilərin həyatı və idman nəaliyyətləri ilə tanış etmək onların mənəvi tərbiyəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu nümunələr yuxarı sinif şagirdlərinin mənəvi tərbiyəsi üçün olduqca vacib

vasitələrdir və çox güclü tərbiyəvi təsirə malik olur, öyrənənlərin intellektual səviyyəsinin inkişafına, onların emosional mədəniyyət tərbiyəsinə, mənəvi-iradi keyfiyyətlərin formalaşmasına imkan yaradır. Təcrübə göstərir ki, dərstdən kənar fiziki tərbiyə və idman məşğələləri üzrə işlərin təşkili şagirdlərin mənəvi-iradi keyfiyyətlərinin tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün şagirdlərdə güclü motivlər yaratmaq lazımdır.

Beləliklə, şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində fiziki tərbiyə dərslərinin verdiyi imkanların aşağıdakı istiqamətlərini müəyyənləşdirmək olar:

Siniflər üzrə fiziki tərbiyə dərslərinin proqram materiallarının daxili imkanlarından istifadə etməklə;

Görkəmli idmançıların həyat və fəaliyyətinə aid əlavə fakt və hadisələrdən istifadə etməklə;

Müəllimin şəxsi nümunəsinin şagirdlərin üzərində güclü mənəvi təsiri ilə. Məlumdur ki, mənəvi tərbiyə anlayışının mahiyyətində yuxarıda sadalanan fəaliyyətlərlə yanaşı, millətsevərlik, öz soykökünə bağlılıq, milli ruh və psixologiyasını qoruyub saxlamaq, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq keyfiyyətləri də çox mühüm kateqoriyalardır. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda göstərildiyi kimi, məktəblinin mənəvi simasının formalaşdırılmasında başlıca məqsəd “Azərbaycan xalqının dostluq və demokratiya ənənələrinə bağlı olan, xalqın milli, əxlaqi, humanist, mənəvi və mədəni dəyərlərinə dərinlənən, onu qoruyan və daim inkişaf etdirən, ailəsini, Vətəninini, millətini sevən və daim ucaltmağa çalışan, ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnən, onun hüquq və azadlıqlarına hörmət edən...” insan yetişdirməkdən ibarətdir.

Digər fənlərin tədrisi prosesində olduğu kimi, fiziki tərbiyə fənninin öyrədilməsi prosesində də şagirdlərdə milli iftixar duyğusu, vətənpərvərlik hissləri asılmaq mümkündür. İdman tariximizin dünya idmanının şanlı səhifələrini təşkil etdiyini qürur hissi ilə qeyd etmək olar. Azərbaycanda idmanın qədim tarixi var. Şagirdlərə öyrədilməlidir ki, idmanımızın tarixi - ümumi tariximizin, mədəniyyətimizin,

sənətimizin çox parlaq və çox mühüm səhifəsidir. Bədən tərbiyəsi və idmanın tarixi - xalqımızın tarixidir. İnsan tərəfindən təbiətin qanunauyğunluqlarını öyrənmək, onun sirlərini açmağa kömək edən nəhəng bir qüvvənin tarixidir. İdman elminin tarixi xalqın dünyagörüşünün inkişaf mərhələlərinin güzgüsüdür.

Beləliklə, fiziki tərbiyə müəllimi ümumtəhsil məktəbinin başlıca vəzifələrindən birinə - şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi işinə əhəmiyyətli töhfələr vermiş olar. Ümumtəhsil məktəbinin fiziki tərbiyə müəllimi şagirdlərin fiziki qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə borcludur. O, yeni təlim metodları vasitəsilə şagirdlərdə nəzəri və təcrübi məsələlərin dərinləşdirilməsinə, həlli yollarının tapılmasına bilavasitə məsuliyyət daşıyır. Lakin bir də belə bir müqəddəs vəzifənin daşıyıcısıdır ki, tədris etdiyi fənlə, şəxsi nümunəsi ilə gələcəyimiz olan yuxarı sinif şagirdlərinin mənəvi kamilliyinə və tərbiyəsi qayğısına qalmış olsun.

1.1. Məktəbli şəxsiyyətinin mənəvi-iradi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasının elmi-nəzəri əsasları

Mənəvi və iradi keyfiyyətlər insan fəaliyyətinin xüsusi forması olmaqla, məktəblidən öz davranışına nəzarət etməyi, başqa istək və meyillərini ləngitməyi tələb edir. İradə – insanın şüurlu olaraq qarşıya qoyduğu arzu və məqsədlərə müvafiq olan müxtəlif fəaliyyətləri ardıcıl surətdə təşkil edərək, həyata keçirməsi deməkdir. İradi fəaliyyət zamanı məktəbli daxilən öz-özünə hakimlik edir, şəxsi qeyri-ixtiyari impulslarını nəzarətə alır və lazım olduqda, onları cilovlayır. İradənin təzahürü o deməkdir ki, məktəblinin hərəkətlərinin icrası prosesində şüur mütləq iştirak edir. İradi fəaliyyətdə məktəbli öz söylərini, icra olunan psixi proseslərin xüsusiyyətlərini dərk edə bilir və bu zaman yaranmış vəziyyətin qiymətləndirilməsi, arzu olunan hərəkətlərin icrası üçün müvafiq yolların müəyyən edilməsini, məqsədə çatmaq üçün lazımı vasitələrin seçilməsini, nəticəyə uyğun qərar qəbul edilməsini müəyyənləşdirir. İradi fəaliyyət bir çox hallarda məktəblinin həyat yolunu müəyyənləşdirir, onun şəxsiyyət

kimi formalaşmasının əsas amilinə çevrilir və mənəvi simasını səciyyələndirən düzgün qərarların qəbul edilməsi ilə əlaqədar olur. Beləliklə, məktəbli artıq formalaşmış əqidə və düşüncələrə, mənəvi prinsiplərə əsaslanaraq hərəkət edir. Məktəbli üçün vacib olan əsas mənəvi-iradi hərəkətlərin həyata keçirilməsi zamanı onun bütün dünyagörüşü, əqidəsi, fikirləri hisslər formasında onun şüurunda canlanaraq, vəziyyətin qiymətləndirilməsində tələb olunan vasitələrin seçilməsinə təsir edir. O, iradi hərəkəti həyata keçirmək üçün məsuliyyət daşıyacağını aydın dərk edir, özünü bir şəxsiyyət kimi görür və başa düşür ki, həyat yolunu, taleyini özü müəyyən etməyə qadirdir. İnsanlar müvəffəqiyyətli həyat və fəaliyyət üçün intizam, məsuliyyət, səbrli olmaq, mübarizlik kimi mənəvi-iradi keyfiyyətlərə ehtiyac duyurlar. Bu keyfiyyətlər insana cəmiyyətin mənəvi-hüquqi normalarına asanlıqla, məcburiyyət olmadan uyğunlaşmağa imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, alimlər ayrıca olaraq mənəvi və iradi keyfiyyətlər qrupunu (mənəvi-ədalətlik, doğruculluq, xeyirxahlıq və s.), (iradi-təşkilatçılıq, cəsarətlik, təkidlilik və s.) fərqləndirənlər də, intizamlılıq, məsuliyyətlilik, təkidlilik, əzmkarlıq və məqsədyönlülük ümumi iradi keyfiyyətlər kimi qəbul edilir və onlar qarşılıqlı əlaqədədirlər. Yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərin hər birinin formalaşdırılması yalnız müvafiq şərait təmin olunduğu halda mümkündür. Mənəvi-iradi xüsusiyyətlər yalnız onun təzahür etdirilməsi üçün zərurət olduqda və uşaq bu zərurətin tələblərinə müvafiq fəaliyyət qurmağa çalışdıqda formalaşa bilər. Başqa sözlə, hər bir fərd iradənin nə olduğunu dərk etmək üçün müəyyən bir çətinliyin, daha dəqiq desək, məhz fiziki çətinliyin dəf olunması prosesini keçməlidir. Heç kim anadan cəsarətli doğulmur. Bu, daha çox yaşam prosesində formalaşan insani xüsusiyyətdir. Bu xüsusiyyət, ilk növbədə, icrası risk tələb edən hərəkəti fəaliyyəti yerinə yetirərkən formalaşa bilər. Göründüyü kimi, mənəvi-iradi xüsusiyyətlərin formalaşması mexanizminin əsasında onların şagird tərəfindən fiziki cəhətdən hiss edilməsi, yaşanması durur.

Azərbaycan Respublikasında fiziki tərbiyə sisteminin məqsədi hərtərəfli inkişaf etmiş, sağlam və yüksək əmək məhsuldarlığına, vətənin müdafiəsinə hazır olan, müasir

cəmiyyətin fəal qurucularını yetişdirməkdən ibarətdir. Belə məqsədlərin əsaslandırılmış qoyuluşunun obyektiv səbəblərindən biri, ilk növbədə istehsalatın və hərbi işin tərəqqisi, insanların fiziki inkişafına və hazırlığına göstərilən tələbatdır. Fiziki tərbiyənin spesifik sahələrinə və tərbiyənin digər növləri ilə onun qarşılıqlı əlaqəsinə görə əsas vəzifələr 3 qrupa ayrılır:

- müasir cəmiyyətdə insanların hərəkəti qabiliyyətlərinin inkişafı, sağlamlılıqlarının möhkəmləndirilməsi, iş qabiliyyətlərinin yüksəldilməsinə nail olmaq;
- azad cəmiyyət qurucuları olan gələcək Azərbaycan vətəndaşları üçün həyatda zəruri olan hərəkət, bacarıq, vərdiş və xüsusi biliklərin sistemli şəkildə formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi;
- müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcək vətəndaşlarında mənəvi, iradi və estetik keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsi, onların zehni inkişafının təkmilləşdirilməsi.

Fiziki tərbiyə sistemində insanların psixoloji xüsusiyyətləri də nəzərə alınır. İdmançıların peşəkar hazırlığı onların psixoloji keyfiyyətləri (iradi və mənəvi keyfiyyətlər) ilə müəyyən olunur. Bu keyfiyyətlər idmançını psixoloji cəhətdən yarışa hazırlayır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şəxsiyyətin ən mühüm, güclü mənəvi-iradi xüsusiyyətləri intizam, məsuliyyət, səbr və məqsədəuyğunluqdur. Bu keyfiyyətlərin, eləcə də şəxsiyyətin formalaşması həm də fiziki tərbiyə və idman fəaliyyəti zamanı baş verir. Erkən yaşlardan başlayaraq uşaqların inkişafında bu fəaliyyət mühüm yer tutur. Məktəb dövründə uşaq bilik, bacarıq və vərdişlərə sahib olur. Bu zaman onun dünyagörüşünün təməli qoyulur, iradəsi və xarakteri formalaşır. Bu dövrdə müəllimlərdən təhsilalanlarda mənəvi keyfiyyət və düşüncələrin formalaşmasına düzgün rəhbərlik tələb olunur. Şagirddə intizam və məsuliyyətin formalaşdırılması məktəbin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biridir. Professor M. Məhərrəmov təlimdə müvəffəqiyyətin rəhni dedikdə, buraya, ilk növbədə, iradə və müsbət iradi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasını daxil edirdi. Müəllif «Yaxşı oxumağın sirri» əsərində yazır ki, iradə qüvvəsi insan fəaliyyətinin bütün sahələrində yüksək nailiyyətlərə çatmağı təmin edir.

Təlim isə fəaliyyətin mürəkkəb növlərindəndir. Möhkəm iradə təlim işində də müvəffəqiyyət qazanmağın rəhnidir. İradə fəaliyyətdən ayrılmazdır, o yoxdursa, fəaliyyət də yoxdur. Hər bir fəaliyyət zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün səy göstərilir. Məqsədin aydınlığı, hərtərəfli və dərinlən dərk edilməsi çox əhəmiyyətlidir. Bu, insanın qüvvələrini səfərbər edir, onu ciddi mübarizələrə hazırlayır. Məqsəd dərk edildikdən sonra ona nail olmaq arzusu yaranır. Arzu – müəyyən məqsədin əldə edilməsinə istiqamətlənməkdir. Arzu etdiyimiz məqsədə nail olmaq üçün düşünür, yollar müəyyənləşdirir, vasitələr əldə edirik. Şəxsiyyətin mənəvi-iradi keyfiyyətləri iş prosesində təzahür edir və formalaşır. İradi keyfiyyətlər də, mürəkkəb psixi xüsusiyyətlər kimi, insanın həyat prosesində formalaşır, psixoloji səciyyəsinə görə vasitəli xarakter daşıyır. Mənəvi-iradi keyfiyyətləri mənfi və müsbət olmaqla iki qrupa bölmək olar. Müsbət mənəvi-iradi keyfiyyətlərə məsuliyyətlik, səbrlilik, təkidlilik, qətiyyət, cəsarət, özünü ələ almaq, dözümlülük, intizamlılıq, müstəqillik və s. aid edilir. Bu keyfiyyətlərin hər birinin əksini mənfi iradi keyfiyyətlər təşkil edir. Mənfi iradi keyfiyyətlərə təqlidçilik, təlqinə qapılmaq, neqativlik, tərsliyi də aid etmək olar. Mənəvi-iradi fəaliyyət prosesində uşağın müvafiq iradi keyfiyyətləri təzahür edir və formalaşır. Məktəblilərdə mənəvi-iradi fəaliyyət özünü müxtəlif formalarda büruzə verir. Əgər şagirdlərin birində təkidlilik görünürsə, başqa birində bu keyfiyyət müşahidə olunmur, biri özünü çox müstəqil aparırsa, digəri, əksinə, tez təsir altına düşür. Biri öz əzmi, cəsarəti ilə hamını heyran edirsə, digəri öz qətiyyətsizliyi ilə fərqlənir və s. Deməli, şəxsiyyətin mənəvi-iradi fəaliyyətini müsbət və mənfi cəhətdən səciyyələndirən davranışında bu fəaliyyətin icra üsulları müəyyənləşib sabitlik kəsb etdikdə onlar şəxsiyyətin şəxsi mənəvi-iradi keyfiyyətlərinə çevrilir. Belə keyfiyyətlər çoxdur. Belə bir sual meydana çıxır: mənəvi-iradi keyfiyyətlər necə formalaşır? Müxtəlif mənəvi-iradi keyfiyyətlərin formalaşması yolları haqqında sualın cavabı birmənalı deyil. Mənəvi-iradi keyfiyyətin xarakterindən asılı olaraq, onun konkret təşəkkülü şəraitindən danışmaq olar, lakin şəxsiyyətin mənəvi-iradi keyfiyyətlər kompleksinin formalaşmasına

kömək edən ümumi cəhətləri də yaddan çıxarmaq olmaz. Müsbət mənəvi-iradi keyfiyyətlərin inkişafına şəxsiyyətin bir sıra mühüm xüsusiyyətləri təsir edir. Belə xüsusiyyətlərə, ilk növbədə, güclü borcluluq hissini (vətən, valideynlər qarşısında), həyati məqsədlərin aydınlığını, bu məqsədlərə çatmaq əzmini aid etmək olar. Bu xüsusiyyətlər insanın öz davranışında fəal, niyyətlərində təkidli olması üçün lazımı şərait yaradır, onu mübarizliyə sövq edir. Mənəvi-iradi xüsusiyyətlərin formalaşdırılması məktəblilərin tərbiyəsində ən mühüm məzmun xətlərindən biridir. Fiziki tərbiyə dərsləri digər fənlərin tədrisi prosesindən fəal və mütəhərrik olması ilə fərqlənir. Bu, şagirdlərin mənsub olduqları davranış xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə və buna müvafiq tərbiyə metodlarını seçməyə şərait yaradır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, mənəviiradi xüsusiyyətlərin formalaşması yalnız müvafiq şəraitin yaradıldığı hallarda mümkündür. Hər hansı çətinliyin dəf edilməsi, yorğunluğa qarşı dözm, icrası risk tələb edən hərəkəti yerinə yetirmək və s. hallar iradi keyfiyyətlərin formalaşması üçün zəmin yarada bilər. Ciddi oyun və yarış qaydaları, onlara riayət olunması şagird psixologiyasında nizam-intizam anlayışını formalaşdırır, lakin fiziki tərbiyə prosesində çox mühüm bir cəhət diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu, oyun, yarış, hətta ən sadə hərəkətlərin icrasında şagirdlərin tərəf-müqabillərinin seçilməsi zamanı biri-birinə fiziki hazırlıq cəhətdən yaxın olan iştirakçıların müəyyən edilməsidir. Fiziki cəhətdən zəif olan şagird öz gücünə müvafiq iştirakçı ilə yarışmalıdır. Dərs prosesində zəif şagirdin fiziki cəhətdən daha yüksək hazırlıqlı şagirdlə yarışmasına yol vermək olmaz. Bu halda zəif şagirdə müəyyən mənada psixoloji təcrid sindromu yarana bilər. Belə uşaqlar dərs, oyun, yarışlarda iştirak etməkdən çəkinir, özünütəcrid vəziyyətinə düşürlər. Fiziki tərbiyə dərsləri elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdin fiziki cəhətdən zəif olduğu hamı tərəfindən hiss olunmasın. Bu kateqoriyaya aid olan şagirdlərin fiziki hazırlığında baş verən ən cüzi müsbət dəyişikliklər də təqdir olunmalı, rəğbətləndirilməlidir. Bu səbəbdən də komandaları, qrupları formalaşdırarkən çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər fiziki hazırlıq cəhətdən bir-birinə uyğun olsunlar. Ümumtəhsil məktəblərində təhsil illəri şagirdin əqli,

iradi, fiziki cəhətdən inkişafı və formalaşdırılması dövrünü əhatə edir. Şagird şəxsiyyətində mənəviiradi xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasında metodik cəhətdən düzgün təşkil edilmiş fiziki tərbiyə dərsləri müstəsna təsir imkanlarına malikdir. Q.D.Babuşkin və V.N.Smolentsova belə hesab edirlər ki, mənəvi-iradi keyfiyyətlərin formalaşmasında aşağıdakı qaydalara riayət olunmalıdır:

- əhəmiyyətsiz çətinliklərlə mübarizədə asan tapşırıqların (ilk mərhələdə asan tapşırıqlar məktəblilərdə mənəvi-iradi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir) intensivliyini tədricən artırmaq;

- təyin edilmiş vəzifəni yerinə yetirməyə sövq etmək;
- çətin tapşırıqın yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünə əminlik yaratmaq;
- sürətli və çox güc sərf edilən hərəkətlərin icrasına nail olmaq;
- tapşırıqların necə yerinə yetirilməsinə diqqət göstərərək, onların düzgün icrasını tələb etmək və s.

Bundan əlavə, müəlliflər mənəvi-iradi keyfiyyətlərin formalaşması üçün vacib və zəruri şərtin özünütərbiyə olduğunu göstərirlər. Bu baxımdan, özünütərbiyənin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- özünə nəzarət etməyi bacarmaq, istədiyini deyil, lazım olanı yerinə yetirmək;
- hər zaman mükəmməl nəticə göstərməyə nail olmaq, öz fəaliyyətinin ilk və son nəticələrini gözləmək şərti ilə hər şeyi dəqiq, səliqəli yerinə yetirmək;
- öz fəaliyyətindəki uğursuzluqların səbəblərini başqalarında, qeyri-obyektiv səbəblərdə deyil, ilk növbədə özündə axtarmaq və həmişə özünə münasibətdə ciddi bir hakim olmaq [Асадова И. 2017].

İnsan bütün həyatı boyu qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün çətinliklərlə mübarizə aparır. Bəzən çətinliklərlə qarşılaşdıqda ehtiyat edir, geri çəkilməli olur və bunu bir uğursuzluq sayaraq izzət çəkir. Çətinliklərin aradan qaldırılmasında, məqsədə çatmaq üçün iradi səy göstərilməsində möhkəm əqidənin, həyatı məsələlər haqqında yetkin, kamil dünyagörüşünün və əsl insan ləyaqətinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Müvafiq psixi proseslərin və xüsusiyyətlərin formalaşdırılması prinsipində şəxsiyyətin iradəsinin rolu son dərəcə əyani şəkildə əks olunur. İnsan iradi hərəkətlərə əməl etdiyi, səy göstərdiyi, çalışdığı, öz daxilində ətalət, tənbellik, zərərli vərdişlər, ani əhvali-ruhiyyəyə qapılma halları və ətraf mühitdə olan maneələrlə mübarizə apardığı üçün onda əsaslı qərarlar qəbul etmək qabiliyyəti, təkidlilik, soyuqqanlılıq, təmkinli olmaq və s. mənəvi-iradi keyfiyyətlər inkişaf edir. İnsanın özünə hakim olmaq kimi dəyərli mənəvi-iradi keyfiyyəti çətinliklərlə gündəlik mübarizədə formalaşır. Uşaqların mənəvi-iradi keyfiyyətlərinin formalaşmasında kollektivin də rolu böyükdür. Əgər kollektivə mənsub olmaq uşaq üçün bir mənə kəsb edirsə və o, həmin kollektivin fikri, rəyi ilə hesablaşsın, iradə tərbiyəsində belə kollektivin rolu daha böyük olur. Uşaq kollektivlə bağlılığını hiss edirsə, həmin kollektivdə özü üçün səmərəli davranış nümunələri görür. Hər bir formalaşmış kollektiv öz üzvlərindən müəyyən davranış qaydalarına riayət olunmasını tələb edir. Bu tələblər vəzifələrin vaxtında yerinə yetirilməsindən, yoldaşlarla fəal ünsiyyət saxlamaq, onlara qayğı göstərməkdən və kollektivin nüfuzunu qorumağa çalışmaqdan ibarətdir. Bu tələblər kollektiv üzvü üçün elə bir şərait yaradır ki, o, özünü iş prosesində göstərməyə, təmkinli, soyuqqanlı olmağa məcbur edir. Kollektivin keyfiyyətə daha çətin tapşırıqlarını yerinə yetirdikcə, yüksək səviyyədə müstəqillik və təşəbbüskarlıq tələb edən hərəkətlər icra etdikcə uşağın lazımı mənəvi-iradi keyfiyyətləri də inkişaf edir. Müntəzəm surətdə icra edilən uğurlu mənəvi-iradi hərəkətlər sayəsində uşaqda öz qüvvəsinə inam və insanlarla birgə fəaliyyətdən razılıq hissi yaranır. Şəxsiyyətin mənəvi-iradi keyfiyyətlərinin inkişafı təsirli bir qüvvə kimi ətrafdakı reallıqların və şəxsiyyətin özünün də dəyişməsi ilə nəticələnir. Bu prosesdə mühüm amilin fiziki tərbiyə və idman olduğu birmənalıdır. «Fiziki tərbiyə fənninin tədrisi zamanı məktəbli şəxsiyyətinə, onun ətrafdakı ilə əməkdaşlığına və şagird yoldaşlarının fiziki, psixi, mənəvi-iradi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına şüurlu, məqsədyönlü, humanist təsiri üçün böyük imkanlar yaranır» [Qurbanov H., Yolçuyev S. Bakı, 2003]. Fiziki tərbiyə dərslərində məktəblinin xarakterinin sosiallaşması baş verir, möhkəmlənir

və kollektiv münasibətlərin mexanizmləri ortaya çıxır. Fiziki tərbiyə dərslərində yalnız hərəkəti bacarıq və vərdişlər yaranmır, həm də insanın digər qabiliyyətləri – intellektual keyfiyyətləri, estetik qabiliyyətləri, ünsiyyət bacarıqları, mənəvi davranış normaları formalaşır. Fiziki tərbiyə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. İnsan bu prosesdə müxtəlif hərəkətləri öyrənməklə öz fiziki keyfiyyətlərini inkişaf etdirir və təkmilləşdirir. İnsanın təkmilləşməsində mənəvi-iradi keyfiyyətlər mühüm rol oynayır. Hərəkəti qabiliyyətlər müxtəlif fiziki təmrinlər nəticəsində formalaşır və iradi hərəkətlərin məqsədyönlü icrasına səbəb olur. Mənəvi-iradi fəaliyyətin səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində insan özünü ələ alır və bu, dözümlülük, soyuqqanlılıq bacarıqlarında təzahür edir. Beləliklə, soyuqqanlılıq arzu edilməz, təhrik edici qüvvələri şüurlu şəkildə özünə tabe etmək bacarığıdır. İradə insanın özü tərəfindən də bəyənilməyən hisslərin: əsəbiliyin, qorxu, hiddət, qəzəb, ümitsizlik affektlərinin və s. təzahürünün qarşısını almaq bacarığında ifadə olunur. Beləliklə, müəyyən yaş həddində şəxsiyyətin mənəvi-iradi keyfiyyətlərinin inkişafı prosesinə təlim-tərbiyə prosesində mühüm amil olan özünütərbiyə də əlavə olunur. Həmin dövrdə məktəbli nəinki öz davranışını tənqidi cəhətdən qiymətləndirməyi bacarır, həm də qarşısına özünütərbiyə və öz şəxsiyyətinin keyfiyyətini dəyişmək vəzifələrini qoyur.

1.2. Fiziki tərbiyənin müxtəlif tərbiyə növləri ilə əlaqəsi

Fiziki tərbiyə sisteminin məqsədi – fiziki cəhətdən hərtərəfli və harmonik inkişaf etmiş, mənəvi və iradi keyfiyyətləri tərbiyə olunmuş, sağlam, yüksək əmək məhsuldarlığına və vətəni qorumağa hazır olan cəmiyyətin fəal qurucularını yetişdirməkdən ibarətdir.

Baza bədən tərbiyəsi ümumi fiziki təhsilin əsasını qoymağa yönəlmişdir. Məqsədi baza fiziki hazırlığa nail olmaqdan ibarətdir. Baza bədən tərbiyəsinin əsas forması “Məktəb bədən tərbiyəsi” adlanır. Bu ümumtəhsil məktəblərində və digər təhsil müəssisələrində fiziki tərbiyə fənnidir. Bədən tərbiyəsi dərsi həyat üçün vacib olan

hərtərəfli hərəkəti bacarıq və vərdiş, onlarla əlaqədar olan bilik sistemi formalaşdırılmasının mahiyyəti, fiziki və psixi keyfiyyətlərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək, sağlamlıq səviyyəsini yaxşılaşdırmaq və ümumi iş görmə qabiliyyətini təmin etməkdən ibarətdir.

Məktəb bədən tərbiyəsinin mühüm elementləri aşağıdakılardır:

- analitik “hərəkət məktəbi” (gimnastika hərəkətləri) sistemi və onları idarəetmə qaydaları. Bunların köməyi ilə ayrı-ayrı hərəkətlərdə differensial idarəetmə bacarığı formalaşır və bu hərəkətləri müxtəlif cür birləşdirdikdə koordinasiya bacarığını inkişaf etdirir;

- mürəkkəb formalı şəraitdə hərəkəti fəaliyyətin şəxsiyyətlərarası əlaqələri, müqavimətə təsir göstərmək və qarşılıqlı təkmübarizlik “məktəbi” daxildir;

Məktəb bədən tərbiyəsi əsas fiziki tərbiyə prosesidir. Baza bədən tərbiyəsi heç də yalnız məktəb forması ilə bitmir. Baza bədən tərbiyəsinin komponentləri üçün ümumi fiziki hazırlıq və ümumi kondision hazırlıq üzrə bölmələr və sərbəst məşğələlər sistemində həyata keçirilir. Belə bölmə və məşğələlərdə məktəb bədən tərbiyəsinin çətinləşdirilmiş elementləri, habelə fiziki kamilləşmənin kompleks şəkildə tətbiq olunan digər vasitə və metodları (misal üçün orqanizmin aerob imkanlarını artırmağı yönəldilmiş atletik gimnastika, velosiped sürmək, İdman oyunları və i.a.) tətbiq olunur. Baza bədən tərbiyəsinin tərkibinə müəyyən dərəcədə idman da daxildir. Belə ki, idman məşğələləri baza fiziki hazırlığına nail olmağa və ümumi fiziki iş görmə qabiliyyətini yaxşılaşdırmağa yönəldilsin. Baza idmanın kütləvi təcrübəsi üçün bu xarakterik cəhətdir. Fiziki mədəniyyət məktəblilərin mənəvi və iradi tərbiyəsində bir vasitə kimi istifadə olunur.

“Tərbiyə” ərəbcə “Əl-tərbiyə” sözünün “rəbb” kəlməsindən əmələ gəlmiş və üç mənə ifadə edir: “rəba” - doğru yol göstərmək, “rəbi”- bəsləmək, yetişdirmək, böyütmək, “riba” –çoxalmaq. Quranda Allah sözündən sonra ən çox (935 dəfə) işlənən söz “rəbb”

kəlməsi olub “Tərbiyə edən”, “Nemət verən”, “Maddi və mənəvi kamilliyə doğru yönəldən” mənalarını verir.

Tərbiyə - insan şəxsiyyətinin inkişafına, onun müasir mədəni dünyagörüşünün formalaşmasına, müəyyən baxışların yaranmasına yönəlmiş məqsədyönlü professional fəaliyyətdir. Tərbiyə şəxsiyyətin formalaşması və yaranması məqsədilə şüurlu təşkil edilmiş prosesdir. Tərbiyə prosesinin tərkib hissələri: əqli, mənəvi, estetik, əxlaq, əmək və s.

Fiziki tərbiyənin əqli tərbiyə ilə əlaqəsi. Əqli tərbiyə intellektual mədəniyyətin, idrakı səbəblərin, əql gücünün, düşüncəsinin, dünyagörüşünün və şəxsiyyətin intellektual azadlığının formalaşdırılmasıdır.

Fiziki tərbiyə prosesi məşğul olanların əqli inkişafına bilavasitə təsir edir. Məşğələlərdə yeni hərəkətlərin texnikasının mənimsənilməsinə, onların təkmilləşməsi, hərəkətlərin dəqiq effektiv icrası biliyin artmasına səbəb olur. Fiziki tərbiyə müəllimi və ya məşqçi məşğələlərdə idrak xarakterli müxtəlif mürəkkəblikdə vəziyyətlər yaradır. Məşğul olanlar isə qarşıya qoyulan vəziyyətləri özləri fəal və yaradıcı yanaşmaqla həll etməlidirlər. Bədən tərbiyəsi sahəsinin yeni müxtəlif biliklərin məşğul olanlar tərəfindən mənimsənilməsi onların əqli və mənəvi qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bu isə öz növbəsində fiziki tərbiyənin vasitələrinin yarış fəaliyyətində və həyatda effektiv istifadəsinə şərait yaradır.

Sağlamlığın möhkəmlənməsi, fiziki inkişaf normal əqli inkişaf üçün vacib şərtlərdən biridir. Bunu hələ görkəmli alim P.F.Lesqafət öz “Məktəbyaşlı uşaqların fiziki təhsili” dərslərində yazırdı: “Əqli və fiziki inkişaf arasında sıx əlaqə var. Əqli inkişaf müvafiq fiziki inkişaf tələb edir”.

Fiziki tərbiyənin sağlamlaşdırıcı tədbirləri görüldə, orqanizmin ümumi həyat fəaliyyəti yüksəlir, bu isə öz növbəsində əhəmiyyətli əqli yaradıcılığın artmasına səbəb olur.

Fiziki tərbiyənin mənəvi tərbiyə ilə əlaqəsi. Mənəvi tərbiyə - insanın harmonik inkişafını təmin edən həyatı dəyərləndirməni şəxsə formalaşdırır, insanın işlərinə və fikirlərinə ali məqsəd verən əxlaq, qürur, səmimiyyət, məsuliyyət və s. hissləri tərbiyələndirir.

Düzgün təşkil olunmuş fiziki tərbiyə insanın mənəvi simasına müsbət təsir edir. Ağır məşq yükləri, yarışların gərginliyi gənclərdə mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırır, iradə möhkəmlənir, mənəvi tərbiyə təcrübəsi artır. Digər tərəfdən məşğul olanın nizam-intizamı, tərbiyəsi, iradəsi və digər mənəvi keyfiyyətlərindən məşğələnin effektivliyi asılı olur. Mənəvi tərbiyə idman əməksevərliyi, çətinlikləri dəfətmə qabiliyyəti, iradəli olmaq və digər şəxsi keyfiyyətlərə əsaslanır.

Fiziki tərbiyənin estetik tərbiyə ilə əlaqəsi. Estetik tərbiyə - insanda duyma, düzgün anlama, həyatda və incəsənətdə gözəlliklər yaratmağa və dəyərləndirməyə istiqamətlənmiş, yaradıcılıqda fəal iştiraka, gözəllik qanunlarına əsasən yaratmağa istiqamətlənmiş müəllim və şagird arasında məqsədyönlü qarşılıqlı təsirdir. Etik tərbiyə - şagirdlərdə yaxşı davranış qaydalarını, davranış mədəniyyətinin və münasibətinin formalaşmasına istiqamətlənmiş müəllim və şagirdlər arasında məqsədyönlü qarşılıqlı münasibətdir.

Fiziki tərbiyə ilə məşğul olmaq estetik tərbiyə üçün əlverişli şərait yaradır. Məşğələ zamanı qamət formalaşır, əzələlər harmonik inkişaf edir, hərəkətlərin gözəlliyi və incəliyinin dərk edilməsi tərbiyə olunur. Bunlar estetik duyma qabiliyyətinin, müsbət emosiyaların, həyat sevinci yaranmasına səbəb olur.

Fiziki tərbiyənin əmək tərbiyəsi ilə əlaqəsi. Əmək tərbiyəsi - insanlarda əmək, bilik və bacarıqlarının inkişafına, əməyə və əmək məhsullarına məsuliyyətli yanaşmanın psixoloji hazırlığına, şüurlu surətdə gələcək peşə seçiminə yönəlmiş tərbiyəsi və tərbiyə alanların birgə fəaliyyəti prosesidir. Fiziki tərbiyə ilə sisteməlik məşğul olma məşğul olanlarda inadkarlıq, çətinlikləri dəfətmə, fiziki yüklərə tab gətirmək qabiliyyəti tələb edir. Bu isə nəticədə məşğul olanları əməksevərliyə gətirib çıxarır. Məşqçi və müəllimin

tapşırığı ilə idman avadanlıqlarının sadə təmiri, məşq yerinin hazırlanması, idman alətlərinə qulluq etmək, bacarıq və qabiliyyətlərinin formalaşmasına səbəb olur.

Əmək tərbiyəsi zamanı fərdi keyfiyyətlərin formalaşması fiziki tərbiyə prosesinin effektivliyinə müsbət təsir.

1.3. İslamda uşaq tərbiyəsi

Peyğəmbərimiz(sav) buyurmuşdur: “Heç bir ata övladına gözəl ədəb və tərbiyədən daha dəyərli və üstün bir sərvət qoymaz.” (Tirmizi) İnsanın ailəsinə qarşı məsuliyyətli olduğu maddi ehtiyaclardan başqa, bir də mənəvi ehtiyacları vardır. Onlara öyrənməyi vacib olan imanın əsaslarını və tabe olacaqları əxlaq əsaslarını öyrətmək, himayəsi altında olduğu insanların borcudur. Əsasən mənəvi ehtiyacların təmin edilməsi daha mühümdür.

Allah Təalanın bizlərə böyük ehsanı və lütfü olan övladlarımız, gözümüzün nuru, qəlbimizin sevinci və həyatımızın bəzəyidir. Onlara gözəl tərbiyə vermək, yaxşı əxlaq sahibi bir şəxsiyyət kimi yetişdirmək kimi yerinə yetirməyimiz vacib olan bir çox vəzifələrimiz vardır. Allah (c.c.) bizi bunlara görə hesaba çəkəcəkdir. Bu vəzifələri yerinə yetirməyimiz bizim üçün əbədi mükafatın səbəbidir. İnsanın övlad sahibi olmağı, həmçinin böyük məsuliyyət tələb edən bir vəziyyətdir. Dinimizdə ana-ata ilə uşaq arasındakı münasibətlər həm əxlaqi həm də hüquqi əsaslarla bağlanmışdır. Bu halda uşağa ciddi yanaşmalı, gözəl əxlaq sahibi bir insan kimi yetişməyi üçün hər cür fədakarlıq göstərməlidir. Körpəlik dövründən etibarən uşaqda sağlam əxlaq formalaşdırılmalıdır. Bu formalaşmada davranış qaydaları hər şeydən əvvəl gəlir. Kiçik yaşlarda uşaqdakı yalnız davranışların qarşısı alınmazsa, sonrakı yaşlarda bunun qarşısını almaq çətin, hətta mümkün olmur. Uşağın dünya səadətini və axirət səlāmətini mühafizə etmək, onu dünyaya gətirən insanların xüsusi fikir verməli olduqları bir məsələdir. Bunun üçündür ki, övladlarımıza doğulduğu andan islam tərbiyəsini aşılamağa çalışmalıyıq. Bu günün kiçikləri, sabahın böyükləri olacaqdır. Qurani Kərim ifadəsi ilə “Dünya həyatını bəzəyi” (Kəhf 18/46) olan övladlarımız, sabahlarımızı quran

dəyərli

varlıqlarımızdır.

Uşaqların əllərindən tutaraq, onları gələcəyə hazırlamaq ən vacib hədəflərimizdən biri olmalıdır. Uşaqlarına sahib çıxmayan cəmiyyətdə bunun nəticəsi çox ağır olur. Onun üçün, gələcəyimizin təminatı olan uşaqlarımızı kamil şəxsiyyət kimi yetişdirmək ən birinci vəzifəmizdir. Atan-ata öz övladlarına çox yaxşı bir örnək olmalıdır. Valideynlər övladlarına xoş və yumuşaq davranmalıdırlar. Düzgün tərbiyə mühiti yaratmalıdırlar. Yaxşı yoldaş seçməkdə onlara kömək etməli və yoldaşları ilə necə davranmalı məsələsində onlara bilik verməlidirlər. Uşaqlar yaxşı, gözəl davranışlara təşviq edilməlidir. Xoşa gəlməyən davranışlar düzəldilməlidir. Ən vacibi isə ana-atanın uşaqlarına göstərdiyi sevgi və şəvqətdir. Uşaqlar daim şəvqət və mərhəmətə möhtacdırlar. Sevgili Peyğəmbərimiz, bir hədisində, “Kiçiklərə mərhəmət göstərməyən bizdən deyildir...” (Buxari) buyuraraq uşaqlara qarşı davranışlarımızın təməlinə mərhəmət ünsürünü əsas götürmüşdür. Bu hədisdə göstərilən hadisə diqqəti çəkir: “Bir gün Allahın elçisi, nəvəsi Hz. Həsəni öpmüşdü. Yanında sahabədən biri vardı. Dedi ki; “Mənim on uşağım var, heç birini öpmədim”. Peyğəmbərimiz (s.a.v), “Mərhəmət etməyə nə mərhəmət edilməz. İnsanlara mərhəmət etməyə nə Allah da mərhəmət etməz” (Buxari) deyərək buyurdu. İnsanlar arasındakı ən dərin duyğu sevgidir. Buna görə Peyğəmbərimiz, sevdiyimiz insana bu duyğumuzu ifadə etməyimizi tövsiyə etmişdir. Bunun kimi, uşaqlara qarşı olan sevgi və mərhəmət duyğusunun da onlara hiss etdirilməsi çox vacibdir. Bunun ən gözəl yolunu Peyğəmbərimizin həyatında da görürük. Uşağı həyata hazırlamaq, ona gözəl əxlaq, dini biliklər vermək ata-ananın övladına verdiyi ən gözəl sərvətdir. Bu ata-ananın valideynlik vəzifəsi, övladın ata-ana üzərində olan bir haqqıdır. Sevgili Peyğəmbərimiz, “Bir ata övladına yaxşı tərbiyədən daha gözəl bir sərvət qoymamışdır.” buyurmuşdur (Tirmizi) Uşaqlarımıza qarşı davranışlarımız Peyğəmbərimizin bizə tövsiyə etdiyi kimi olmalıdır. Hər mövzuda olduğu kimi uşaqlarımızın tərbiyəsində də ən gözəl örnəyimiz Peyğəmbərimizdir.

1.4. Pedaqoji çətin tərbiyə olunan uşaqlar haqqında

Yəqin ki, küçədə, parkda, metro və ya avtobusda uşağının üstünə qışqıran, hətta vuran valideynlərə rast gəlmisiniz. O görüntü heç birimizə xoş təsir bağışlamır. Dərhal da valideyni qınamağa başlayırıq. Fikirləşirik ki, küçədə, camaatın içində belə edirsə, gör, evdə neyləyir?! Bəs görəsən, bu cür şiddətə məruz qalan uşaqların psixologiyasında hansı dəyişikliklər olur? Doğrudanmı, şiddətə məruz qalan uşaqlar sonradan daha yaxşı davranış sərgiləyirlər? Ümumiyyətlə, valideynlərinin sözünə qulaq asmayan, çətin tərbiyə olunan uşaqlarla necə davranmaq lazımdır?

Çox valideynlər çıxış yolunu uşaqları döyməkdə görürlər. Elə bilir şiddət göstərməklə uşaq onların sözünə qulaq asacaq. Halbuki bu, doğru üsul deyil: “Valideyn deyir, uşağı döyəcəm, ona cəzalar verəcəm, şantaj edəcəm ağillanacaq. Çox hallarda ana uşağı hədələyir ki, gözlə, atan gələndə deyəcəm döysün səni. Bu cür şantaj edərək, uşağı döyməyə, şiddətə meyilləndirir. Şiddət dedikdə təkcə fiziki şiddətdən söhbət getmir. Sözlü şiddətdən, daha çox neqativ söyüşlərdən, təhqiramiz ifadələrdən də istifadə edirlər”.

Ümumiyyətlə, uşaqları döymək düzgün metodika deyil. Bu, uşaqlarda aqressiyaya gətirib çıxarır: “Uşağı hədələyib qorxutmaq da onların psixologiyasına mənfi təsir edir. Məsələn, uşağa deyirlər ki, səni qoyub gedəcəm, yaxud uşaq evinə verəcəm. Ya da qaranlıqda saxlayacam, gecə qoyacam qapıda qalasan”. Bu kimi ifadələr uşaqları daha çox qorxutmağa yönləndirilir. Belə uşaqlarda artıq qorxular yaranmağa başlayır. Bu yaxınlarda Amerikada bir hadisə oldu. Ata 3 yaşlı uşağını cəzalandırmaq üçün onu bayırda qapının ağzında qoyur. Bir müddət keçdikdən sonra görür ki, uşaq orada yoxdur. Sonradan uşağın ölüsü tapılır. Üç yaşlı körpə nə bilsin ki, neyləmək lazımdır və yola düşüb gedib. Yəni bu cür cəzalar düzgün deyil. Uşaqları belə cəzalandırmaq olmaz. Bu, əksinə, onlara mənfi təsir göstərir. Valideynlərə niyə uşağı döyürsünüz sualını verəndə isə qəribə cavab eşidir: “Deyirlər, mənim valideynlərim də uşaq olanda məni döyüblər. Mən də atamdan, anamdan belə görmüşəm. Görürsünüzmü?”

Uşağa kiçik vaxtından bu nümunəni göstərəndə o da böyüyəndə eyni cür davranır. Buna görə də həmişə valideynlərə səslənirik ki, əgər uşaqlarınızla bacara, onu düzgün yönləndirə bilmirsinizsə, mütəxəssisə yönləndirin. Bu sahədə öz sözünü demiş psixoloqlar var”.

Valideynlərin çoxu uşağını psixoloqa aparmaq istəmir. Çünki elə bilirlər ki, psixoloq psixlərin həkimidir: “Onların düşüncəsində belə bir fikir yer alıb – mənim uşağım dəli deyil ki, onu psixoloqa aparım. Psixoloq sözündə psix sözü olduğu üçün düşünürlər ki, biz dəlillərlə çalışırıq. Amma psixoloq insanların ruhi vəziyyətinə, emosional yaşına dəstək olur. Məsələn, özlərini pis aparan, dəcəllik edən, digər uşaqları döyən, yəni davranış pozuntuları olan uşaqlara psixoloji dəstək mütləqdir. Daha çox hiperaktiv davranış pozumluğu olan uşaqlarda bu hallara rast gəlirik. Bu isə ailədən gələn bir durumdur. Hiperaktivlik genetikaya dayanır, davranış pozuntusu isə sonradan, ətraf mühitin təsirindən yaranan bir pozuntudur. Bir çox hallarda valideynlər özləri uşaqları təhrik edir ki, bu cür davransınlar. Məsələn, uşaq ikən xırda kaprizlərinə göz yumuruq. Uşağın 3 yaşı var, bağçaya getmək istəmir, ağlayır. Ana da deyir ki, yaxşı, getmə. Və şüuraltı olaraq uşaq böyüdükcə daha artıq narahatlıqlar yaratmağa başlayır. Sabah o, gedib kiminsə şüşəsini, qapısını qıracaq, kiminsə uşağını döyəcək və sair. Əgər uşaqların davranışında xırda bir qüsurlarsa, zamanında onun üzərinə düşməliyik”.

Həkim onlara müraciət edənlər arasında böyük yaşlı uşaqların çoxluq təşkil etdiyini bildirir. Çünki zamanında müdaxilə olunmayıb və indi də uşaq böyüyüb, artıq valideynin ona gücü çatmır: “Yanımıza 5-6-7 yaşlı uşaqlar gəlir, adamı dişləyir, əlinə nə keçirsə, adamın başına atır. Bir uşaq nənəsinin saçını yolduqdan sonra ailə bizə müraciət etmişdi. Mən bir mütəxəssis olaraq böyük uşaqlara acıyıram. Çünki cəmiyyətin belə uşaqların üzərində qurulmasını istəmirəm. Belə uşaqlar gələcəkdə avtoritet olurlar, daha çox türməyə düşürlər, polis bölmələrində olurlar. Mən istəmirəm, uşaqlarımızın axırı belə olsun”.

Uşaqlar düzgün yönləndirilməsində əsas və böyük iş məhz valideynlərin üzərinə düşür: “Evdə valideyn 3 yaşına qədər uşağı düzgün yönləndirməlidir. 3 yaşından 5 yaşına qədər bağça yaş dövrü gəlir. Bağçada müəllimlər, təlimçilər düzgün yönləndirməlidir. Ondan sonra məktəbəqədər hazırlıq və məktəb dövrü başlayır. Burada da biz artıq cəmiyyətə yönlənirik, sosiallaşırıq. Valideyn görsə ki, övladı ilə bacarmır, onun daha qlobal bir iş törətməsini gözləmədən mütləq mütəxəssisə müraciət etsinlər”.

Makarenko A.S. deyirdi: “..Tərbiyələndirməyi bacarmaq, necə olsa, sənətdir, kamanda, yaxud royalda yaxşı çalmaq, yaxşı şəkil çəkmək, yaxşı frezerçi, yaxud tornaçı olmaq kimi bir sənətdir. İnsanın əlinə yalnız kitabça versən, insan rəngləri görməsə, aləti əlinə almasa, dəzgah önündə durmasa, onu yaxşı rəssam, musiqiçi, frezerçi olmağa öyrətmək olmaz. Tərbiyələndirmək sənətinin bəlası bundadır ki, tərbiyə etməyi insana yalnız təcrübədə, nümunələrlə öyrətmək mümkündür”. Mən yəqin etdim ki, insan pedaqoji ali məktəbi nə qədər müvəffəqiyyətlə qurtarırsa-qurtarsın, nə qədər istedadlı olursa-olsun, təcrübədə öyrənməsə, heç bir zaman yaxşı pedaqoq olmayacaqdır.

Ailədə də oğlan və qızlar çox vaxt özləri hiss etmədən öz valideynlərindən gələcəkdə tərbiyə vermək işini bu cür öyrənirlər, belə ki, pedaqoji sənət, nümunə, misal, əyanilik vasitəsilə birisindən o birisinə keçə bilər. Ona görə “Valideynlər üçün kitab” misallar şəklində, bədii əsər şəklində yazılmalıdır. Ailə kollektivdir, yəni ümumi mənafeylə, ümumi həyatla, ümumi sevinclə, bəzən isə ümumi dərdlə birləşən insanlar qrupudur. Ata, yaxud ana ailədən çıxıb getməsilə bir kollektiv dağılır və uşağın tərbiyə olunması çətinləşir. Ona görə siz öz uşağınızın qarşısında məsuliyyət hiss edirsinizsə, çıxıb getməkdən əvvəl ciddi fikirləşin.

Ana özünü öz uşaqlarının qulluqçusuna çevirmişdir – belə ailə quruluşu düzgün deyildir. Demək olardı ki, ana özünü qulluqçuya çevirdikdə qız, yaxud oğul ananın əməyi əsasında ağa kimi yaşayır, o biri tərəfdən ana öz şəxsi həyatının gözəlliyini itirir və ona görə həyatın bu dolğunluğunu itirmiş bir qadın kimi artıq tam dəyərli ana ola bilmir. Yalnız özü əsl dolğun insan həyatı, vətəndaş həyatı sürən ana tərbiyə verən,

nümunə göstərən, məhəbbət oyadan, valeh etdirən, özü haqqında təqlid etmək arzusu oyadan həqiqi ana ola bilər. Öz vəzifəsini uşaqlara sadə qulluqçuluq etməklə məhdudlaşdıran ana artıq tərbiyə verən ana deyil, öz uşaqlarının qulu olur.

Mən ailənin quruluşuna aid olan bir məsələyə də, ailədə həmrəylik məsələsinə də toxunmuşam və göstərmək istəmişəm ki, bu həmrəylik bəzən boş şeylərin üstündə pozulmağa başlayır.

A.S. Makarenko yazırdı: Minayevlərin ailəsi haqqında novellada belə bir əhvalat var: ata piroqu yemir, oğul həmin piroqu gizlicə götürür. Artıq bu kiçik fakt (həyat isə ən xırda hadisələrin məcmusundan ibarətdir) ailə həmrəyliyi çatlamağa başladığını göstərir. Oğul başa düşür ki, o və atası eyni bir kollektivin üzvləridir və yalnız özü haqqında deyil, atası haqqında da düşünməlidir. Ailə həmrəyliyi belə xırda sarsıntılara ən ciddi diqqət vermək lazımdır, çünki nəticə etibarilə ailə tərbiyəsindəki müvəffəqiyyətsizliklər xırda məsələlərin nəzərdən qaçırılması ilə izah edilir.

Müvəffəqiyyətsiz tərbiyə olunmuş uşaq hər şeydən əvvəl özü bədbəxtdir, həm də valideynləri bədbəxt edir. Bu, dərddir, amma düzgün tərbiyə - xoşbəxtliyin təşkil olunması deməkdir. Ona görə belə işə mümkün olan qədər qüvvə sərf etmək lazımdır.

İnsanı tərbiyə etməyin müvəffəqiyyəti kiçik yaşında – beş yaşnadək müəyyən olur. İnsanın gələcəkdə necə olması əsasən onu beş yaşına kimi necə tərbiyə etmiş olduğunuzdan asılıdır. Siz beş yaşnadək lazım olduğu kimi tərbiyə etməsəniz, sonra yenidən tərbiyələndirmək lazım gələcəkdir. Adama belə gəlir ki, beş yaşnadək uşağın həyatında nə böyük hadisə ola bilər? Valideynlərə elə gəlir ki, hər iş öz qaydasında gedir. On-on bir yaşında isə hər şey gözlənilmədən pis tərəfə dəyişir və yaramaz tərbiyə öz acı məhsulunu göstərməyə başlayır. Valideynlər isə axtarırlar – görəsən, uşağı kim korlamışdır? Halbuki uşağı onlar özləri birinci ildən başlayaraq beşinci ilədək müntəzəm surətdə korlayıblar.

Belə düşünmək olmaz ki, beş yaşnadək xüsusi tərbiyə prinsipləri olmalıdır və bunlar on yaşında uşağı tərbiyə etmək prinsiplərindən fərqlənməlidir. Prinsiplər eynidir.

Tərbiyə etməkdə orta ölçü (hədd) tapmaq zəruriyyətidir. Siz bu texnikanı yaxşı mənimsəmiş olsanız, öz uşağınıza həmişə yaxşı tərbiyə verərsiniz.

Birinci ildən elə tərbiyə vermək lazımdır ki, uşaq fəal ola bilsin, nəyə isə meyl etsin, nə isə tələb etsin, nail olsun, eyni zamanda belə tərbiyə etmək lazımdır ki, onda artıq, zərərli olan, yaxud yaşına uyğun olmayan arzuları tədricən tormozlaşdırmaq qabiliyyəti əmələ gəlsin. Fəallıq və tormozlar arasında bu hədd hissini tapmaq tərbiyə məsələsini həll etmək deməkdir.

Bu fəallıq və tormozlar tərbiyəsi birinci ildən başlamışdır. Sizin uşağınız bir iş görsə, siz isə addımbaşı – ora qaçma, orada od var, ora getmə, orada oğlanlar səni döyərlər – deyirsinizsə, bununla yalnız tormozlar tərbiyə edirsiniz. Hər bir uşaq şuluqluğunda siz şuluqluğun hansı həddə kimi lazım olduğunu, hansı nöqtəyədək fəallıq və sağlam qüvvə təzahürlərini ifadə etdiyini və harada tormozların pis işləməyə başladığını, qüvvələrin hədə yerə sərf olunduğunu bilməlisiniz. Hər bir valideyn istəsə, bu qızıl ortanı görməyi öyrənər. Siz bunu öz uşaqlarınızda görməsəniz, heç bir zaman onları tərbiyələndirə bilməzsəniz. Yalnız bu orta həddi axtarmağa başlamaq lazımdır, o zaman təcrübə bir ay ərzində sizi öyrədər. Siz başa düşərsəniz ki, tərbiyə etdiyiniz uşağın öz tormozları onun fəallığını harada dayandırmalıdır.

Makarenko A.S öz əsərlərində yazırdı: Gənc pedaqoq olan zaman hər bir yurdsuzu dilə tutmağa, onunla danışmağa, onu öyrənməyə, onun əvəzinə düşünməyə çalışırdım. Mənə belə gəlirdi ki, o mənim təsirim altına düşür, lakin o yenidən oğurluq edib qaçırdı və hər dəfə işi təzədən başlamalı olurdum. Sonralar mən artıq başa düşdüm ki, partlayış üsulu lazımdır. Xarkovda biz 30-40 nəfərlik yeni qəbul olunan uşaqlar dəstəsinə bu üsulu tətbiq edirdik.

Bəzən şagird müəyyən bir pis hərəkət edirdi: əvvəlcə mən özümü elə göstərirdim ki, guya heç bir şey hiss etmirəm, guya hər şey öz qaydasındadır. Mən əsaslı material yığılanacan gözləyirdim və bundan sonra həmin şagird ortaya çıxır, hamı onun təcili

qovulmasını tələb edir, o xaric olunmaq qarşısında durur, sonra isə yüngül bir cəza verilirdi və şagird yaxasını qurtardığını fikirləşirdi.

Uşaq yolunu azanda bir növ bacarıqla material toplamaq və sonra ondan elə cavab tələb etmək lazımdır ki, uşaq sizin möhkəm qəzəblənmiş olduğunuzu, buna son qoymaq qərarına gəldiyinizi başa düşsün. O zaman siz öz oğlunuzun, yaxud qızınızın necə düz yola gələcəyini görəcəksiniz. Bir çoxları buna inanmırlar, lakin bu, belədir. Əlbəttə, belə üsul ən son tədbirdir və ümumiyyətlə, ailədə yenidən tərbiyələndirmə çox çətin işdir. Mən kollektivdə beş yüz adamı yenidən tərbiyələndirə bilmişəm, ailədə isə bir uşağı yenidən tərbiyələndirmək olduqca çətinidir. Ona görə ailədə uşağa həyatın birinci illərindən verilən tərbiyə son dərəcə mühüm məsələdir.

Bir çoxları zənn edirlər ki, tərbiyə müdrik və fəndgir üsullar silsiləsindən ibarətdir. Belə üsullardan uzun müddət istifadə edən valideynlər çox vaxt olduqca pis tərbiyə verirlər.

Valideynlər vaxtlarını xoş keçirirlərsə, teatra gedirlərsə, qonaqlığa gedirlərsə, özləri üçün yaxşı paltar tikirlərsə, bu, onların uşaqları üçün gözəl tərbiyədir, nümunədir. Valideynlər uşaqlarının gözü önündə dolğun, bəxtiyar həyat sürməlidirlər. Şən ailələrdə uşaqlar həmişə yaxşı olur. Valideynlərin əhvalı, özünü yaxşı hiss etməsi tərbiyə üsullarından biridir.

Siz belə xoşbəxt yaşasanız, çox yaxşı olar. Tərbiyəçi uşaqlara nümunə olmalıdır. Axı təqlid üsulu tərbiyədə böyük əhəmiyyətə malikdir. Siz həmişə üz-gözünüzü turşudub gəzsəniz, öz həyatınızı qurban vermişsiniz kimi dolansanız, uşaq sizi necə təqlid edə bilər?

A.S. Makarenko “Tərbiyənin sirri” adlı bir novillada yazırdı: Sırr ondan ibarətdir ki, kişi həmişə arvadına səadət vermək istəyir və ona görə onların övladları çox gözəl uşaq olurlar. Ər arvadına, arvad isə ərinə xoşbəxtlik arzuladığı hər yerdə uşaqlar yaxşı olurlar. Əlbəttə, burada söhbət iki ağıllı adam haqqında gedir. Zehnin müəyyən bir həddi var ki, valideynlər bu səviyyədən aşağı düşməməlidirlər, hər hansı bir xoşbəxt, lakin

səfeh adam yaxşı uşaq tərbiyə edə bilməz. Müəyyən zehni səviyyə – ağıl, idrak, fəallıq, diqqət olmalıdır. Evdə iki-üç uşaq tərbiyə edən ana böyük dövlət işi və böyük ictimai iş görür və heç kəsin haqqı yoxdur ki, onu zavodda işləmədiyi üçün məzəmmət etsin.

Uşaq iki yaşından kollektivin üzvü olmalı, ailədəki xoşbəxtliklər və bədbəxtliklər üçün özünə görə məsuliyyət daşmalıdır. Uşaqla bu barədə danışmaq heç də çətin deyildir. Onu rədd etmək olmaz:

- Əl çək, mən oxuyuram, sən mənə mane olursan!

Məsuliyyət hissi tərbiyə etmək heç də çətin deyildir. Bunsuz tərbiyə müvəffəqiyyətli ola bilməz və məhz bunun haqqında pedaqoji əsərlərdə heç bir şey yazılmamışdır. Bu, vəziyyətdən cəld baş çıxartmaq qabiliyyətidir. Beş yaşında sizin uşaqda artıq belə qabiliyyət olmalıdır, o, nə haqqında danışmaq mümkün olduğunu, nə haqqında danışmaq mümkün olmadığını bilməlidir. O öz arxasında belə, nələr olduğunu duymalıdır. Lakin məktəbdə bir çox uşaqların belə bələdləşmə hissi olmur. Uşaqda onu əhatə edən mühitdən, şəraitdən baş çıxarmaq qabiliyyəti tərbiyə etmək lazımdır, o, harada nə olduğunu bilməlidir.

“Demək, bədbəxt valideynlər uşaqları tərbiyə edə bilməzlər və onların yaxşı uşaqları ola bilməz?”

Mənzil şəraitinin tərbiyəyə təsiri olurmu? Əlbəttə olur, lakin məcburi deyil ki, bu təsir mütləq pis tərəfə olsun. Bəzən uşağın ayrıca otağı olan yerdə daha pis tərbiyə verilir. Özbaşına buraxılmış uşaqlarla nə etmək lazımdır: hərgah uşaq 6 yaşınadək düzgün tərbiyə edilmişdirsə və onda müəyyən fəallıq və tormozlaşdırma adətləri tərbiyə olunmuşdursa, bu artıq qorxulu deyildir, belə uşağa heç kəs pis təsir göstərə bilməz. Belə hallarda adətən deyirlər: “Biz ona nəzarət etmirik, amma o, yaxşı inkişaf edir, yəqin irsiyyətindəndir”. Həqiqətdə isə bu irsiyyətdən deyil, yaxşı tərbiyədəndir.

Uşaqların tərbiyə olunması əsəbləri sarsıtmadan, sağlam, dinc, normal, ağıllı və şən həyat təzi ilə aparıldıqda asan işdir. Tərbiyə gərginliklə və hər cürə ürək keçmələrlə verildikdə işlər pis gedir.

Çətin tərbiyə olunan uşaqların aşkar edilməsi və onlarla korreksiya işinin aparılması məktəbdə müntəzəm görülən işlərdən biridir. Məktəb reallığını nəzərə alsaq bu gün doğrudan da çətin tərbiyə olunan uşaqlar var. Bir cəhət şəxsizdir: bu normal uşaqlar anadan “asan” və ya “çətin” uşaq kimi doğulmayıb, müəyyən şəraitdə “çətin” uşaq olublar. Uşağın çətin uşaq kimi özünü biruzə verməsində böyüklərin “əməyi” daha çoxdur. Belə uşaqlar yaşlıların onlara münasibətinin nəticəsi olaraq yaranırlar. Çətin uşaqlar sözə baxmayan, şıltaq, tərs, intizamsız, kobud, tənbel, yalançı, asosial olurlar. Onların böyük əksəriyyəti ünsiyyət tələbatı nəinki ailədə, həm də məktəbdə təmin olunmayan yeniyetmələrdir. Bununla bağlı olaraq məktəbin psixoloqu çətin tərbiyə olunan uşaqlarla iş apardı. Onlarla söhbət etdir və onları dinləyib anlamağa çalışır. Daha sonra onlara test yazdırır və maraqlı oyunlar keçirir.

Bu sahədə psixoloqların üzərinə xüsusi iş düşür. Burada birinci növbədə diqqətə xas olan, şəxsiyyəti sosial cəhətdən deformasiyaya uğrayan, uşaqların vaxtında diaqnostikasını verməyə yönəldilmişdir. Bu zaman uşaqda çətinlik yaranması səbəblərinin aşkara çıxarılmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütün bunların əsasında və uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onunla aparılacaq iş sistemi müəyyənləşdirilməlidir. Bu cür vəziyyətdən çıxmaq üçün psixoloq və müəllimlər müasir psixologiyanın nailiyyətlərinin məktəb həyatına tətbiqi nəticələrinə istinadən etməlidirlər. Şagirdlərin davranışında və şəxsiyyətinin inkişafında özünü göstərə bilən qüsurların qarşısını almaq və onları aradan qaldırmaq sahəsindəki işin aşağıdakı istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

1. Məktəbə yeni daxil olan şagirdlə, onun valideynləri ilə, uşağa aid bütün sənədlərlə tanış olmaq və bu zaman həmin şagirdin tərbiyəsindəki çətin cəhətləri aşkara çıxarmağa çalışmaq.

2. Çətin şagirdin kollektivə alışmasına köməklik göstərmək, sinif rəhbəri ilə birlikdə şagirdin davranışında mövcud olan qüsurlarından qaldırmağın planını hazırlamaq.

3. Davranışda və şəxsiyyətin inkişafında qüsurlar olan şagirdləri dərinləndirən öyrənmək, bu zaman peşə etikası normalarına əməl etmək, imkan daxilində şagirdə yoxlanmasının həqiqi məqsədini bildirməmək. Lazım gələrsə psixoloq həmin şagirdin əqli səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün müvafiq mütəxəssislərlə (məs, psixator, həkim və b.) əlaqə saxlamalıdır. Əgər uşağın inkişafında qüsurlar, psixi normalara uyğun gəlməmək halları müəyyənləşdirilsə, məktəb psixoloqu ona fərdi yanaşmaqla əlaqədar müəllimlərə və valideynlərə məsləhət verə bilər.

Çətin tərbiyə olunan uşaqlarla, xüsusilə yeniyetmələrlə psixoloqun işi onun əsas vəzifələrindən birini təşkil edir. Ona görə də burada psixoloqun və başqa müəllimlərin aparacaqları işlərin xarakteri qabaqcadan müəyyənləşdirilməli və buna müvafiq iş aparılmalıdır.

II FƏSİL

FİZİKİ TƏRBIYƏ ÜMUMİ TƏRBIYƏNİN BİR HİSSƏSİ KİMİ

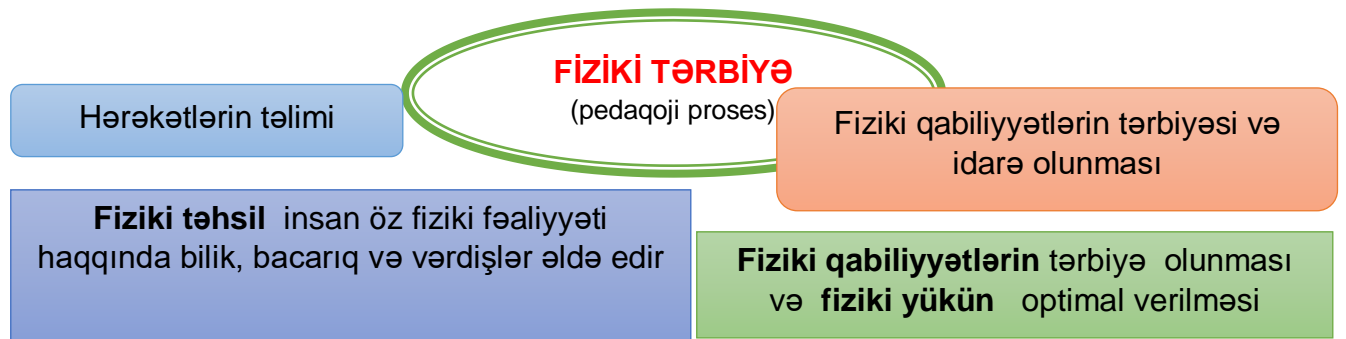
Fiziki tərbiyə – ümumi tərbiyənin bir hissəsidir. O, hərəkət vərdişlərinin formalaşmasına və insanların fiziki qabiliyyətlərinin inkişafına yönəldilmiş pedaqoji prosesdir. O cəmiyyətlə birgə yaranır və cəmiyyətin qanunları ilə inkişaf edir. Fiziki tərbiyə insanın hərtərəfli inkişafında əsas yerlərdən birini tutur və tərbiyənin başqa növləri ilə sıx əlaqədardır.

Fiziki tərbiyə iki spesifik istiqaməti olan tərbiyə növüdür: hərəkətlərin təlimi və fiziki qabiliyyətlərin tərbiyəsi (şəkil 1).

1. Hərəkətlərin təliminin - əsasında fiziki təhsil durur. Yəni insan sistemli olaraq öz fiziki fəaliyyəti haqqında bilik, bacarıq və vərdişlər əldə edir. Fiziki hərəkətlərin təlimi az enerji və vaxt sərf etməklə çox iş görmə qabiliyyətinə nail olmaqdır. Burada öyrədən ilə öyrənenin razılığı əsas şərtlərdən biridir. Fiziki təhsil

prosesində pedaqogika elminin qanunauyğunluqları, prinsipləri, metodları, vasitələri vəhdət təşkil edir.

2. Fiziki qabiliyyətlərin tərbiyəsi və idarə olunmasının əsasında fiziki yükün optimal verilməsi, təbii amillərdən və həyat şəraitindən düzgün istifadə edilməsi durur.



Şəkil 1. Fiziki tərbiyə.

Fiziki tərbiyə sisteminin məqsədi – fiziki cəhətdən hərtərəfli və harmonik inkişaf etmiş, mənəvi və iradi keyfiyyətləri tərbiyə olunmuş, sağlam, yüksək əmək məhsuldarlığına və vətəni qorumağa hazır olan cəmiyyətin fəal qurucularını yetişdirməkdən ibarətdir.

Fiziki tərbiyə sisteminin məqsədinə nail olmaq üçün əsas 3 vəzifəni yerini yetirmək lazımdır. Bunlar: təhsil, sağlamlıq və tərbiyə.

Təhsil vəzifəsinə aşağıdakılar daxildir:

- Hərəkəti bacarıq və vərdişləri mənimsəmək, fiziki qabiliyyətləri təkmilləşdirmək, sağlamlığı möhkəmləndirmək və qorumaq, fərdi fiziki hərəkətlər sistemi məşğələləri təşkil etmək üçün biliyə nail olmaq;

- Müxtəlif hərəkəti bacarıq və vərdişləri formalaşdırıb optimal təkmilləşdirmə səviyyəsinə çatdırmaq;

İnsanın nə qədər çox hərəkəti bacarıq və vərdişləri icra etmək qabiliyyəti

varsa, onun digər fiziki hərəkətləri mənimsəmək imkanları bir o qədər çox olacaq. İnsanlarda hərəkət bacarıq və vərdişlərin formalaşması onların əmək, idman, müdafiə və digər peşəkar qabiliyyətlərinin təkmilləşməsinə imkan yaradır. Bədən tərbiyəsi və idman sahəsində bilik əldə etmək insanın savadını, təhsilini, intellektini artırır, ondan istifadə edir və ömür boyu fiziki özünü təkmilləşdirmə ilə məşğul olur.

Sağlamlıq vəzifəsinə aşağıdakılar daxildir:

- Fiziki keyfiyyətlərin (qabiliyyətlərin) optimal inkişafı (güc, sürət, elastiklik, cəldlik, dözümlük);
- Bədən quruluşunun hormonik inkişafı və təkmilləşdirilməsi;
- Sağlamlığın saxlanması, qorunması, möhkəmləndirilməsi, zədə və xəstəliklərdən sonra bərpası;
- Yüksək işgörmə qabiliyyətinin uzun müddət saxlanması.

Fiziki keyfiyyətlərin optimal inkişafı insan üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlar insanın hərəkət fəaliyyətinin əsas kompleks faktoru hesab edirlər. Ümumi fiziki hazırlığın səviyyəsi fiziki keyfiyyətlərin inkişafı ilə müəyyən olunur.

Fiziki keyfiyyətlərin istiqamətləndirilmiş inkişafı əsasında bir sıra fərdi vəzifələr həll edilir. Bədən quruluşunun təkmilləşdirilməsi yəni, - əzələ kütləsinin, çəkinin, qamətin nizamlanması, yastıpəncəliyin və digər insan bədəninin məhdudiyətlərinin düzəlməsi. Bədənin formasının təkmilləşməsi eyni zamanda orqanizmin funksional göstəricilərində təsir edir. İnsanın düzgün və hormonik inkişafı ancaq hərtərəfli fiziki hazırlığın təminatı ilə mümkündür. Fiziki inkişafın harmoniyası insan orqanizminin funksiya və orqanlarına müsbət təsir göstərir. Sağlamlaşdırıcı vəzifənin həlli orqanizmin xarici mühitin mənfi təsirlərinə, müxtəlif tipli xəstəliklərə qarşı davamlı olmağa imkan yaradır.

İnsanın fiziki inkişafının uzun müddət optimal səviyyədə saxlanması müxtəlif fəaliyyət sahələrində işgörmə qabiliyyətini, cəmiyyətdə xoş və sağlam həyat tərzini təmin edir.

Tərbiyə vəzifəsinə aşağıdakılar daxildir:

- Dünya görünüşü, yaradıcılığa fəal və şüurlu münasibət, inam, motiv və marağın formalaşdırılması;
- Mənəvi, etik, iradi, əxlaqi və digər müsbət keyfiyyətlərin formalaşdırılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında və inkişafında mənəvi və fiziki tərbiyə vəhdət təşkil edir. Bu səbəbdən bədən tərbiyəsinin müxtəlif təşkilatı formalarında tərbiyəvi iş səmərəli həll olunur.

Yuxarıda qeyd olunan vəzifələr ümumi formada fiziki tərbiyə sisteminə daxildir. Bura eyni zamanda məşğul olanların - yaşı, cinsi, fərdiliyi, sağlamlığı; məşğələlərin - vaxtı, müddəti; planlaşdırmanın - operativliyi, cariliyi, perspektivliyi; fəaliyyət növünün – maarifləndirici, peşə-tədbiqi, idman, bərpa edici, əyləncə kimi vəzifələr daxil edilir.

Fiziki tərbiyənin 3 vasitəsi var: fiziki hərəkətlər, təbiətin sağlamlaşdırıcı qüvvələri və gigiyenik amillər.

Fiziki hərəkətlərə - fiziki hərəkətlərin təsirini müəyyənləşdirən amillər, hərəkətlərin texnikası, təsnifatı, məzmunu, forması, ritmi, icra etmə effekti, intervalı aid edilir.

Təbiətin sağlamlaşdırıcı qüvvələrinə - günəş, su və hava aiddir.

Gigiyenik amillərə - günlük rejim, qidalanma, ictimai və şəxsi gigiyena aiddir.

Bir cismin başqa cismə görə yerini dəyişməsi hərəkət adlanır. Fiziki hərəkətlər insanın tək-cə əzələlərinə təsir etmir. Fiziki hərəkətlərin icrası zamanı məşğul olanın orqanizmində fizioloji, psixoloji, biokimyəvi və digər proseslər baş verir. Bunlar isə öz növbəsində hərəkət dəyişikliklərə səbəb olur. Fiziki hərəkətlərin müntəzəm tətbiq olunması orqanizmin bütün orqan və sistemlərinin fəaliyyətini təkmilləşdirir. Bunlardan əlavə fiziki hərəkətlərin tədbiqi müxtəlif xəstəliklərin qarşısını alır.

Bundan əlavə aşağıda sayılan amillər də müəyyən əhəmiyyət daşıyır:

- *Məşğul olanların fərdi xüsusiyyətləri* (yaşı, cinsi, səhhəti və fiziki

inkişafı, əqli, mənəvi, fiziki və emosional hazırlıq səviyyəsi, tədris, əmək, istirahət, məişət rejimi). Fərdi xüsusiyyətlərdən asılı olaraq eyni fiziki hərəkət (qaçış, tullanma, atma və s.) fərqli effekt göstərir. Belə ki, müxtəlif dərəcəli olan idmançıların fiziki hazırlığıda (ümumi və xüsusi) fərqlidir, ona görə də idman ustası üçün nəzərdə tutulan orta yük daha kiçik dərəcəli idmançılar üçün maksimaldır.

- *Fiziki hərəkətlərin özlərinin xüsusiyyətləri* buraya hərəkətin – mürəkkəbliyi, yeniliyi, istiqamətliyi, icra texnikası, yükün həcmi və s. aiddir.

- *Xarici mühitin xüsusiyyətləri* (meteoroloji vəziyyət, avadanlığın keyfiyyəti, məşq yerinin gigiyenik vəziyyəti və s.). Müəllim insanın iş görmə qabiliyyətinin elmi əsaslarını (yükün və istirahətin orqanizmə təsiri) bilməlidir.

Amillərin düzgün qaydada və mütəmadi nəzərə alınması, müəllimlərə məşğələləri metodiki rəşional təşkil etmək və keçirmək, fiziki tərbiyənin vəzifələrini uğurla həll etməyə imkan yaradır.

Sağlamlığı möhkəmləndirmək, iş qabiliyyətini artırmaq, bərpa prosesini sürətləndirmək üçün fiziki tərbiyədə bir vasitə kimi təbiətin sağlamlaşdırıcı qüvvələrindən (günəş, su, hava) istifadə olunur. Bunlardan: fiziki tərbiyə məşğələlərinin günəş işığında, su hövzələrində və havada açıq meydançalarda təşkil və keçirilməsi nəzərdə tutulur. Təbiətin sağlamlaşdırıcı qüvvələrindən əsas 2 cəhətdən, birinci fiziki tərbiyə məşğələlərinin səmərəli və effektiv təşkil, ikinci isə orqanizmin möhkəmləndirilməsi kimi istifadə edilir.

Təbiətin sağlamlaşdırıcı qüvvələrinin fiziki hərəkətlərin müsbət təsirini təmin edir, fiziki yükün orqanizmə tərəfindən qəbulunu asanlaşdırır, səmərəli istirahət üçün şərait təşkil edir, məşğul olanlarda müsbət emosiyalar və həyata sevinc yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, yüksək dağlıq rayonlarda fiziki hərəkətlərlə məşğul olmaq orqanizmə daha çox imkanlar açır. İnsanın funksional imkanlarını artırır. Adı məşq şəraitinə keçdikdən sonra idmançılar bir müddət yüksək intensivli və həcmli fiziki yükləri yerinə yetirə bilib yarışlarda yüksək nəticələr göstərir.

Təbii amillər vasitəsilə orqanizmin möhkəmləndirilməsi soyuğa, istiyə, günəş radiyasına müqaviməti artırır. Orqanizmin möhkəmləndirilməsi isə sağlamlığı qoruyur və işgörmə qabiliyyətin artırır. Ona görə orqanizmin möhkəmləndirilməsi ilə ən kiçik yaşlarından başlamaq və hərtərəfli (su, hava, günəş) istifadə etmək lazımdır.

Gigiyena – ətraf mühitlə insan orqanizmi arasında qarşılıqlı əlaqələrin bütün sahələrini əhatə edir. Gigiyena insanların həyat və əmək fəaliyyəti üçün optimal gigiyenik şəraitin və sanitariya vəziyyətinin təmin olunması yolu ilə sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsinə, xəstəliklərin profilaktikasına yönəldilmişdir. Gigiyenik amillərə gündəlik rejim, qidalanma, ictimai və şəxsi gigiyena aid edilir.

2.1. Bədən tərbiyəsi kollektivinin tərbiyəvi rolu

İnsanlar təcrid olunmuş şəkildə deyil, qruplarda, kollektivdə yaşayır və fəaliyyət göstərir. Ona görə də öz qrupunun hər bir üzvünün tərbiyəsində həmin qrupun, kollektivin rolu böyükdür. Məhz bu mənada bədən tərbiyəsi kollektivinin böyüməkdə olan şəxsiyyətin formalaşmasında rolunu qeyd etməmək olmaz. Bədən tərbiyə kollektivi bir növ uşaq şəxsiyyətinin inkişafı üçün şərait və şərt rolunu oynayır. Bədən tərbiyə kollektivi öz üzvlərinə qarşı tərbiyələndirici funksiyanı yerinə yetirir. Bədən tərbiyə kollektivi öz üzvlərinə təsir edir, onlardan müvafiq davranış tərzinə əməl etməyi tələb edir. Bədən tərbiyə kollektivinin təqdiri və məzəmməti, sağlam tənqidi, işgüzar və ciddi tələbi öz üzvlərində şəxsiyyətin inkişafına təsir edir, qüsurların aradan qaldırılmasına səbəb olur. Məhz buna görə də müəllim və məşqçilər şagird və idmançı şəxsiyyətinin formalaşmasında, o cümlədən onların əxlaq tərbiyəsində bədən tərbiyə kollektivinin bu cür imkanlarından istifadə etməyə çalışmalıdırlar. Düzgün təşkil olunmuş bədən tərbiyə kollektivi yüksək tərbiyələndirici qüvvəyə malik olur.

Xüsusilə yeniyetməlik və ilk gənclik dövründə şagirdlərin tərbiyəsinə bədən tərbiyə kollektivinin həlledici təsiri belə bir psixoloji cəhətlə də bağlıdır. Adətən bu dövrdə yaranan bədən tərbiyə kollektivləri eyni

tələbata malik olan, müstəqilliyə can atan həmyaşidlardan ibarət olur. Ona görə də uşaqlar ən çox yoldaşları ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, onları anlayır, onlarla asanlıqla razılığa gəlirlər.

Nəticədə bədən tərbiyə kollektivinin tərbiyələndirici təsir gücü daha real və faydalı olur. Bu cəhəti nəzərə alaraq müəllim və məşqçilər tərbiyəvi tədbirin təşkili zamanı kollektivin həmin imkanlarından lazımi dərəcədə istifadə etməlidir.

Yaxşı təşkil edilmiş bədən tərbiyə kollektivində ictimai həmrəylik, ictimai rəyə hörmət, yoldaşlıq və dostluq, yüksək ideya inamı, humanizm və s. kimi yüksək əxlaqi hisslərin formalaşmasına geniş imkan yaranır. Yüksək ictimai həmrəylik hissinin formalaşması şagirdi və ya idmançını kollektivin ümumi işində daha fəal şəkildə iştirak etməyə, kollektiv qarşısında öz məsuliyyətini dərk etməyə yönəldir. Həmin hisslərin olması şagirdləri öz sinfinin, bölməsinin, məktəbinin kollektivinin şərəfi uğrunda mübarizəyə təhrik edir.

Bədən tərbiyə kollektivində xüsusilə yoldaşlıq və dostluq hissinin formalaşması üçün geniş imkan yaranır. Burada şagirdlərin bir-birinə qarşı həssaslığı, qayğıkeşliyi xüsusi yer tutur. Kollektivdə yaranan bu cür hisslər şagirdləri, idmançıları bir-birinə qarşı qayğı göstərməyə, lazımi köməklik etməyə yönəldir. Yaxınlıq, yoldaşlıq münasibətləri dostluq hissinin formalaşmasına, hər bir gəncin yaxın dostunun meydana gəlməsinə səbəb olur.

Bədən tərbiyə kollektivi möhkəm olduqda onun bütün normaları öz üzvlərinin normalarına çevrilir. O cümlədən kollektiv üzvlərində yüksək ideya inamı yaranmış olur.

Nəhayət bədən tərbiyə kollektivi özü şagirdlərdə kollektivçilik hissinin formalaşmasına da gətirib çıxarır ki, nəhayət həmin şagirdlərdə onları əhatə edən yoldaşlarına qarşı əsl humanist münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Onlarda empatiya (başqa adamların psixi halətlərini başa düşmək və onların dərdinə şərik olmaq qabiliyyəti), identifikasiya, mehribanlıq və s. kimi keyfiyyətlər baş qaldırır.

2.2. Məktəblinin mənəvi və iradi tərbiyəsində fiziki tərbiyə fənninin rolu

Ümumtəhsil məktəblərində məzmun xətti – fiziki tərbiyə fənni üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşmasını təmin etmək üçün müəyyən edilən əsas məzmunun tərkib hissəsidir. Yəni, şagird fiziki tərbiyə dərslərində hansı istiqamətlər üzrə təlim keçməlidir. Məzmun xətti dəyişməzdir.

Fiziki tərbiyənin ümumtəhsil məktəblərində Dövlət standartları özündə aşağıdakı məzmun xətlərini (istiqamətləri) birləşdirir:

1. İnformasiya təminatı və nəzəri biliklər;
2. Bacarıq və vərdislər;
3. Hərəkəti qabiliyyətlər;
4. Mənəvi-iradi xüsusiyyətlərin formalaşdırılması.

İnformasiya təminatı və nəzəri biliklər. İnformasiya təminatı və nəzəri biliklərin mümkün qədər sadə, şagirdin hazırlıq səviyyəsinə və maraqlarına uyğun şəkildə verilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Müəllim daha çox söz və nümayiş metodlarından istifadə edir. Şəraiti olan məktəblərdə hərəkətlərin və oyunların icra qaydalarını əks etdirən əyani vasitələrdən və video materiallardan istifadə olunur. Bu da şagirdə dərslərin gedişində hərəkəti fəaliyyətini uğurlu qurmağa imkan yaradır.

Şagirdlərdə fiziki tərbiyə, idman haqqında informasiya zənginləşdikcə, dərslərdə verilən nəzəri biliklər daha çox peşəkar xüsusiyyət daşımaqla ayrı-ayrı hərəkəti qabiliyyətlərin inkişafına istiqamətlənməlidir.

Fiziki tərbiyə dərslərində motivin yaradılması olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu zaman ayrı-ayrı idman növlərində Azərbaycanı müxtəlif beynəlxalq yarışlarda uğurlu təmsil etmiş idmançıların, dünyada tanınmış atletlərin idman həyatının nümunə göstərilməsi və ya sadəcə sağlam və mütənasib bədən quruluşuna malik olmağa həvəsləndirmə motivi yaratmaq üçün əsas ola bilər.

Hərəkəti bacarıq və vərdişlər. Fiziki tərbiyənin mühüm hissəsi olub, şagirdlərdə hərəkəti fəaliyyətin icra üsullarına yiyələnmə prosesini özündə əks etdirir. İcra bacarığının formalaşdırılması müxtəlif mərhələlərdən keçməklə ilk növbədə müəllimin hərəkət haqqında verdiyi izahın əhatəliliyindən, hərəkətin strukturundan, köməkçi və hazırlayıcı hərəkətlərdən istifadədən və s. asılıdır. Şagirdin hərəkəti bacarıqlarının formalaşması bilik, bacarıq və vərdişlər mərhələlərindən keçir. Bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması zamanı hərəkətin mürəkkəbliyindən asılı olaraq "hissə-hissə öyrətmə", "bütöv öyrətmə", metodlarından istifadə olunur.

Hərəkəti qabiliyyətlər. Hərəkəti qabiliyyətlərin formalaşdırılması şagirdin fiziki cəhətdən hərtərəfli hazırlığının vasitəsidir. Təcrübələr onu göstərir ki, hərəkətlər və hərəkət komplekslərindən istifadə sərbəstliyi müəllimə dərsi daha canlı, dinamik qurmaq imkanı verir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, adekvat fiziki yükləndən, bu yükün orqanizmə uzun müddətli təsirinin təmin olunmasından, düzgün icra rejimi və intensivliyindən, müvafiq icra şəraitinin təmin olunmasından, səmərəli nəzarət metodlarından istifadə etmək dəyişikliklərin müsbət dinamikası ilə nəticələnir. Bu isə hərəkəti qabiliyyətlərin inkişafını stimullaşdırır. Beləliklə, hər bir hərəkəti qabiliyyətin inkişafı müvafiq fiziki yükləndən və metodikadan istifadəni zəruri amilə çevirir. Buna görə də ayrı-ayrı siniflərdə fiziki tərbiyə prosesi hərəkəti qabiliyyətlərin inkişafı üzərində qurulub. Müəyyən sayda dərslər hər hansı hərəkəti qabiliyyətin inkişafı üçün planlaşdırılır.

Mənəvi-iradi xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması. Fiziki tərbiyə dərsləri digər fənlərin tədrisi prosesində fəal və mütəhərrik olması ilə fərqlənir. Bu da şagirdlərin mənsub olduqları davranış xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə və buna müvafiq tərbiyə metodları seçməyə imkan yaradır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, mənəvi-iradi xüsusiyyətlərin formalaşması yalnız müvafiq şəraitin yaradıldığı halda mümkündür. Hər hansı çətinliyin dəf edilməsi, yorulmaya qarşı dözmək, icra risk tələb edən hərəkəti

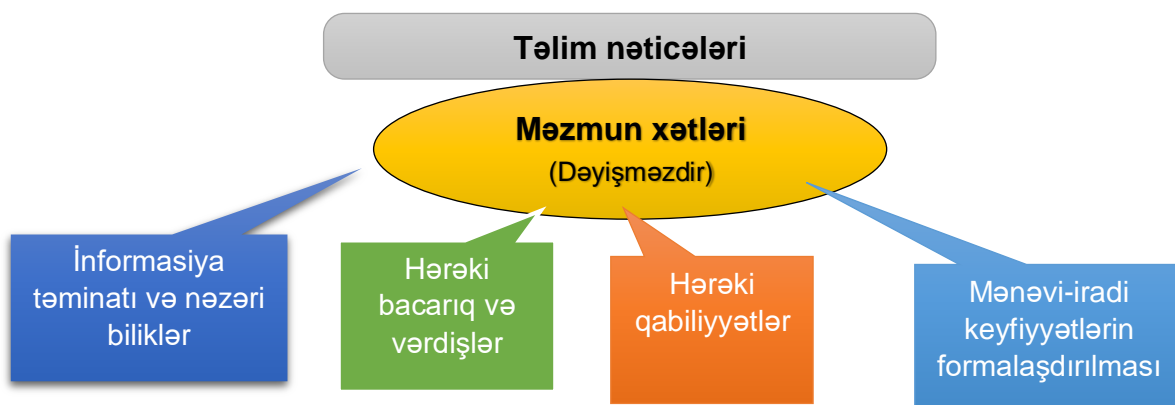
yerinə yetirmək s. Bu kimi hallar iradi keyfiyyətlərin formalaşması üçün zəmin yarada bilər.

Ciddi oyun və yarış qaydaları, onlara riayət olunması şagird psixologiyasında nizam-intizam anlayışını formalaşdırır. Fiziki tərbiyə dərsləri elə təşkil olunmalıdır ki, fiziki cəhətdən nisbətən zəif şagird bunun hamı tərəfindən seçildiyini hiss etməsin. Bu kateqoriyaya aid olan şagirdlərin fiziki hazırlığında baş verən cüzi müsbət dəyişiklik təqdir olunmalı, onlar həvəsləndirilməlidir. Bu səbəbdən də komandalar, qrup seçilərkən, çalışmaq lazımdır ki, iştirakçılar fiziki hazırlıq cəhətdən bir-birinə yaxın olsunlar.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris şagirdin əqli, iradi və fiziki cəhətdən inkişafı və formalaşması dövrünü əhatə edir. Şagird şəxsiyyətinin mənəvi-iradi xüsusiyyətlərinin formalaşmasına təsiri nöqtəyi-nəzərdən metodiki cəhətdən düzgün təşkil edilmiş fiziki tərbiyə dərsləri müstəsna təsir imkanlarına malikdir. Bu isə bir sıra amillərlə izah oluna bilər. Misal üçün, oyun və komandalı fəaliyyət ünsiyyət vasitəsi kimi. Oyun, yarış, komandalı fəaliyyət yalnız şagirdlərin birgə fəaliyyəti şəraitində mümkündür. Bu da hər şagirdi həm üzvü olduğu, həm də mübarizə apardığı rəqib komandalara daxil olan sinif yoldaşları ilə ünsiyyət qurmağı, bu ünsiyyəti mövcud oyun və yarış qaydaları və etik normalar çərçivəsində tənzimləmək məcburiyyəti qarşısında qoyur. Bu amilin dəyərliliyi yalnız dərslərin prosesinin uğurlu tamamlanmasında deyil, əslində şagird bir şəxsiyyət kimi cəmiyyətdə öz fəaliyyətini müəyyən hüquqi, etik, mənəvi və psixoloji normalara müvafiq qurmaq bacarığını formalaşdırılmasındadır. Belə bacarıqların inkişaf etdirilməsi fiziki cəhətdən hazırlıqlı bir fərdin öz üstünlüyünü yaşadığı cəmiyyətin inkişafına, xeyirxah işə və köməyə yönəltməsinə şərait yaratmış olur.

İradi xüsusiyyətlərin formalaşdırılması şagirdin özünütəsdiqinin əsas amili kimi. Fiziki tərbiyə dərsləri şagirdin malik olduğu hərəkəti potensialın nümayişi üçün bir vasitədir. Burada şagirdin hərəkəti fəaliyyəti elə təşkil olunmalıdır ki, bu ona özünün fiziki hazırlıq səviyyəsini dəyərləndirməyə, müqayisə etməyə və onun inkişaf etdirilməsinin

zəruriliyini dərk etməyə imkan vermiş olsun. Oyun, yarış metodlarına müvafiq təşkil edilmiş dərs prosesində şagird özünün üstün və zəif cəhətlərini daha tez müəyyənləşdirə bilər. Bu zaman ayrı-ayrı hərəkət qabiliyyətlərin inkişafına yönəlmiş hərəkətlərin dərslə, evdə sistemli, davamlı icrasının şagirdi fiziki hazırlıq səviyyəsində müsbət dəyişiklik yaradacağına inam hissənin formalaşdırılması olduqca əhəmiyyətli amildir (şəkil 2) .



Şəkil 2. Təlim nəticələri.

Beləliklə, fiziki tərbiyə qarşısında şagirdlərin yalnız fiziki hazırlığının artırılması deyil, cəmiyyət üçün bundan daha mühüm olan şagirdin tərbiyəsi məsələsi dayanır.

Fiziki tərbiyə prosesi iradi xüsusiyyətlərin formalaşdırılması üçün əlverişli mühitdir. Bu mühitin yaradılması bir neçə məsələnin həllindən asılıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

Şagirdi könüllü olaraq tədrisə cəlb edən dərs və məşğələlərdən məmnunluq, sevinc duymağa şərait yaradan metodlardan istifadə olunması, icrası cəsarət, iradə tələb edən hərəkətlərdən tədris prosesindən məqsədli istifadə olunması və onların struktur çətinliyinin tədricən artırılması. Qeyd olunan hərəkətlərin icrası zamanı təhlükəsizlik qaydalarına tam riayət olunması olduqca mühüm vəzifədir.

III FƏSİL TƏDQİQATIN MƏZMUNU VƏ TƏŞKİLİ

3.1. Məktəblilərin tərbiyəlilik göstəriciləri və kriteriyaları

Şagirdlərin tərbiyə prosesini idarə etmək üçün tərbiyənin təsiri altında onların şəxsiyyətində baş verən dəyişiklikləri nəzərə almaq imkanının olması lazım gəlir. Başqa sözlə, şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsini aşkara çıxarmaq imkanımız olmazsa, tərbiyə prosesini idarə etməyimizdə mümkün olmazdı. Tərbiyə psixologiyası və

pedaqoqikasının ən başlıca vəzifələrindən biri əxlaqi cəhətdən tərbiyəliliyin kriteriyalarının məzmununu aşkara çıxarmaq və müəllimləri uşaqda şəxsiyyətin formalaşmasının gedişi haqqında tam dəqiq və etibarlı məlumat verə bilən metodlarla silahlandırmaqdan ibarətdir. Biz vaxt elə adamlara rast gəlirik ki, onlar müəyyən şəraitdə əxlaqi cəhətdən düzgün davrana bilirlər. Lakin bu adamların biz hələ əxlaqi cəhətdən tərbiyəli olduğunu söyləyə bilmərik. Biz yalnız o adamın əxlaqi tərbiyəliliyə malik olduğunu söyləyə bilərik ki, həmin adam heç cür *əxlaqsız hərəkətə* yol verə bilməsin. Ona görə də əxlaqi tərbiyəliliyin əsas kriteriyalarından biri *əxlaqi tələbatların, hiss və adətlərin formalaşma səviyyəsindən* ibarətdir. Şəxsiyyətin formalaşmasının və tərbiyəliliyin mühüm Kriteriyalarından biri də *davranışın ixtiyarilik səviyyəsindən* ibarətdir. İnsanın əxlaqi cəhətdən sabitliyi, çətinlikləri aradan qaldıra bilmək bacarığı öz arzularını, istəklərini idarə edə bilmək və öz niyyətini yerinə yetirə bilmək bacarığı, öz davranışını idarə edə bilmək bacarığı olmadan mümkün deyildir. Düzgün tərbiyə almış adam müəyyən bir işi icra etməyi 507 qərara alır və öz niyyətini həyata keçirir. Qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün bütün başqa arzuları, maneələri aradan qaldırır. İradi davranış adlandırılan bu cür davranışın təhlili göstərir ki, həmin davranışın əsasında şüurlu tənzim motivasiyası təmayülü mexanizmi dayanır. Bu zaman insan şüurlu olaraq bir təmayülün, meylin qiymətini artırır, digər təmayülün qiymətini isə azaldır. Şübhəsiz heç də insan həmişə özünün motivasiya təmayülünü əldə edə və onu lazımi istiqamətdə yönəldə bilmir. Belə olduqda iradi davranış həyata keçmir. Beləliklə, deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, insanın tərbiyəliliyinin mühüm kriteriyalarından biri onun *davranışının ixtiyarilik səviyyəsindən, özünün tələbatlarına yiyələnmə bilmək səviyyəsindən* ibarətdir. Şübhəsiz, tərbiyəliliyin müəyyən səviyyəsində insanın mədəni davranış formalarına, cəmiyyətdə qəbul olunmuş birgəyaşayış norma və qaydalarına, məişət və peşə vərdişlərinə və özünü apara bilməyin digər cəhətlərinə yiyələnməsini də nəzərə almamaq olmaz. Bu keyfiyyətləri asanlıqla müşahidə etmək mümkün olduğuna görə, bizə belə gəlir ki, insanın motivasiya sahəsinə əsasən onların barəsində asanlıqla

fikir yürütmək müm-kündür.Lakin tərbiyəlilik həmin zahiri əlamətlərə diqqətlə yanaşmağı da tələb edir.Onlar insanın həmin sahəyə tələbatları ilə motivləşən davamlı davranış forması kimi özünü göstərə bilər,eləcə də yalnız zahirən mənim-sənilmiş davranış da ola bilər.İkinci halda şagirdlər təzyiqlə,nəzarətin təsiri altında ondan tələb olunanların hamısına əməl edir, nəzarət olmadıqda isə müvafiq davranış tərzini yerinə yetirmirlər.Buradan isə aydın olur ki,müvafiq davranış forması şəxsin tələbatına çevrilməmişdir və həmin adam bu sahədə tərbiyəli deyildir. Deməli, nəzarət, məcburiyyət olmadan düzgün və əxlaqi davranmağı tərbiyəliliyin mühüm kriteriyalarından biri hesab etmək olar.

Şəxsiyyətin özünü tərbiyəsinin psixoloji əsasları. Tərbiyənin idarə olunması problemi. Tərbiyə kor-koranə bir proses olmayıb, idarəolunan prosesdir. Tərbiyə prosesi ona görə idarə olunan prosesdir ki, onun məqsədi, motivləri, funksiyaları və gözlənilən nəticələri mövcuddur. Şübhəsiz bunların hər birini nəzərə almaq və tərbiyə işini onlara müvafiq şəkildə təşkil etmək elə onun idarə edilməsi deməkdir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki,tərbiyə həm xarici,həm də daxili idarəetmə imkanlarına malikdir. Xarici idarəetmə tərbiyə olunanlardan deyil, tərbiyə edənlərdən asılıdır. Burada müəllim və tərbiyəçilərin, tərbiyəvi işi həyata keçirən kollektivin fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Ona görə də məktəblinin şəxsiyyətinin öyrənilməsi tərbiyə prosesinin idarə edilməsinin mühüm bir amilidir. Bunsuz məktəbli şəxsiyyətini formalaşdırmaq da çətin olardı. Bu cür xarici idarə etməyə tərbiyəvi üsul və vasitələrin düzgün seçilməsi və s. amillərə istinad edilməsini də aid etmək olar. Lakin tərbiyənin idarə olunması tək-cə xarici formada gedə bilməz. Tərbiyə prosesində biz konkret canlı insanın,fərdin şəxsiyyətini formalaşdırırıq. Ona görə də bu prosesdə həmin fərdin özünün bu prosesə münasibəti, özündə bu və ya digər keyfiyyəti aşılamaq cəhdi də mühüm rol oynayır. Bu isə tərbiyədə daxili idarəetmənin zəruriliyini irəli sürür. Belə daxili idarəetmə isə özünü tərbiyə prosesində həyata keçir və özünü idarə rolunu oynayır.

Özünütərbiyə və onun motivləri. Özünütərbiyə insanın şüurlu olaraq qarşısına qoyduğu məqsədə, ideal və inamlarına müvafiq şəkildə öz şəxsiyyətində dəyişikliklər etməyə yönəlmiş fəaliyyətindən ibarətdir. Özünütərbiyənin həyata keçməsi üçün şəxsiyyətin və onun özünü dərk etməsinin müəyyən inkişaf səviyyəsinin, özünün hərəkətlərini başqalarının hərəkətləri ilə müqayisə zamanı təhlildən istifadə edə bilmək qabiliyyətinin, eləcə də daim özünü təkmilləşdirmək üçün ustanovkasının olması tələb edilir. Şəxsiyyətin özünü təkmilləşdirməsi onun cəmiyyətdəki həyatı tələbatları və fəaliyyəti ilə, inkişafı ilə şərtlənir. İnsanın yaşadığı ictimai şərait, aldığı təlim və tərbiyə onun özünütərbiyəsində həlledici rol oynaya bilər. İctimai həyatı, eləcə də onu əhatə edən mühitin tələblərini, öz qüvvə və imkanlarını aydın dərk etmək əsasında insanın öz həyatını daha münasib əsaslar üzrə qurmaq üçün arzu etdiyi keyfiyyətləri özündə inkişaf etdirməsi və ya malik olduğu şəxsi keyfiyyətləri dəyişdirməkdən ötrü özünə şüurlu, planlı, məqsədə uyğun və müntəzəm surətdə təsir etməsi, rəftar və davranışını təkmilləşdirmək qayğısına qalması özünütərbiyə adlanır. Həyatı faktlar özünütərbiyənin geniş imkanlara malik olduğunu bir daha təsdiq edir. Bir çox görkəmli adamlar uşaqlıqdan pis təlim-tərbiyə almalarına, onların şəxsiyyətində bir sıra qüsurların olmasına baxmayaraq gənclik və sonrakı dövrdə özünütərbiyənin köməyi ilə öz şəxsiyyətlərinin yüksək inkişaf mərhələsinə yüksələ bilmiş, davranış və fəaliyyətlərindəki qüsurları, aradan qaldıra bilmişlər. Məsələn, görkəmli rus yazıçısı L.N.Tolstoyun özünün etirafına görə o, uşaqlıq və ilk gənclik dövründə öz xarakterində, davranışında olan qüsurları, o cümlədən tənbellik, lovğalıq, şöhrətpərəstlik və s. kimi mənfi cəhətləri aydın şəkildə görə bilmiş və həmin qüsurlara qarşı ciddi döyüş elan etmişdir. Bütün həyatı boyu özündə əməksevərlik, humanizm, düzgünlük, cəsarətlilik keyfiyyətləri tərbiyə etmişdir. Həyatdan özünütərbiyənin mahiyyətini açan yüzlərcə bu cür faktlar gətirmək mümkündür. Bunların hamısından bir ümumi cəhət aydın olur ki, insanın özünü, öz hərəkətlərini idarə etməsində özünütərbiyə əvəzolunmaz əhəmiyyətə malikdir. Özünütərbiyə bir növ özünüidarə deməkdir. Həm də özünütərbiyə

özünüidarənin ən ali forması kimi özünü göstərir. İnsan hər bir yaş dövründə özünü tək milləşdirməyi, özündə 510 yüksək hisslər aşılmağı, öz şəxsiyyətində təzahür edə biləcək birtərəfliliyi aradan qaldırmağı xeyir və şəri bir-birindən ayırmağı bacarmalıdır. Özünü tərbiyə insanın kamilləşməsi ilə, özünü istər mənəvi, istərsə də fiziki cəhətdən cəmiyyətdəki mövqeyilə və yaxud cəmiyyətdə tutmaq istədiyi mövqeyə uyğunlaşdırmaq meyli ilə əlaqədardır. Özünü tərbiyə özünü idarə prosesində həyata keçir. Burada insanın özünü tərbiyəni mühüm rol oynayır. Özünü tərbiyənin insanın özünün həyat yolunu, məqsədlərini, əxlaq normalarını, peşə və həyat şəraitini şüurlu olaraq seçməsi deməkdir. Özünü tərbiyədə özünü dərketmə, özünü ələ almaq, özünü stimullaşdırma xüsusi rol oynayır. Özünü dərketməyə özünü müşahidə, özünü təhlil, özünü qiymətləndirmə, özünü müqayisə daxil olur. Özünü ələ ala bilmək özünü inama, özünü nəza-rətə, özünü təlqinə, özünü məcburetməyə əsaslanır. Özünü stimullaşdırma isə özünü təsdiqi, özünü bəyənməni, özünü rəğbətəndirməni, özünü nuyayışı, özünü məhdudlaşdırmanı nəzərdə tutur. İnsanda özünü tərbiyə tələbatının yaranması göstərir ki, o, həyata, qarşısında duran vəzifəyə korkoranə deyil, şüurlu şəkildə yanaşır, öz fəaliyyətində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün özündə müəyyən keyfiyyətlər tərbiyə etmək zərurətini dərk edir. Buradan isə aydın olur ki, özünü tərbiyə insanın yüksək şüurluluğu ilə, hər şeydən əvvəl, insanın özündə müəyyən müsbət əlamətləri inkişaf etdirmək, mənfi əlamətlərin isə qarşısını almaq meylinin yaranması ilə bağlıdır. Bəs özünü-tərbiyə nə üçün baş verir? İnsanı özünü tərbiyəyə təhrik edən səbəblər-motivlər hansılardır? Bu sahədə aparılmış psixoloji tədqiqatlar özünü tərbiyənin bir sıra motivini aşkara çıxarmışdır. Adətən, aşağıdakılar özünü tərbiyənin motivi kimi özünü göstərə bilər:

- 1) cəmiyyətin əxlaqi tələbləri;
- 2) kollektivin, yoldaşlarının hörmətini qazanmaq iddiası;
- 3) yarış;
- 4) tənqid və özünü tənqid;

- 5) işdəki çətinliklər;
- 6) ətrafdakıların nümunəsi;
- 7) maddi həvəsləndirmə və s.

Fəaliyyətin başqa sahələrində olduğu kimi, özünütərbiyənin motivlərini də xarici və daxili olmaqla iki yerə bölmək olar. Xarici motivlərə birinci növbədə cəmiyyətin əxlaqi tələblərini, onun iqtisadi-siyasi həyat şəraitini aid etmək olar. Bununla yanaşı olaraq ətrafdakıların nümunəsi, maddi həvəsləndirmə, tənqid və s. də xarici motiv kimi özünü göstərə bilər. Əgər xarici amillər in-san tərəfindən dərinə dərk edilir və onun şəxsi marağı, arzu və istəkləri ilə uyğun gəlirsə, həmin amillər insanı öz üzərində işləməyə, o tələblərə layiqincə cavab vermək üçün hazırlaşmağa vadar edir, deməli, özünütərbiyənin motivinə çevrilir. Özünütərbiyənin daxili motivlərinə isə, insanların maddi və mənəvi tələbatları, müxtəlif həyati yönəlişliklərini ifadə edən etiqadları və s. daxildir. Özünütərbiyənin ən ali motivi idealdır. İnsanın qəbul etdiyi ideal həmişə onu müəyyən sahədə özünütərbiyəyə, öz ideala-rında olan keyfiyyətlərə yiyələnmək üçün cəhd göstərməyə yönəldir. Qeyd etmək lazımdır ki, özünütərbiyə həmişə yalnız bir motivin təsiri ilə həyata keçmir. Adətən, özünütərbiyə bir neçə motivin təsiri ilə baş verir. Lakin bu motivlərin biri aparıcı rol oynayır. Özünütərbiyənin motivlərini bilmək həm tərbiyəçilər, həm də özünütərbiyə ilə məşğul olan yeniyetmə və gənclər üçün çox əhəmiyyətlidir. Çünki həmin motivlərin bir qismi daha təsirli, da-vamlı olduğu halda, qalanları az təsirli, keçici ola bilər. Özünütərbiyə üçün daha təsirli və davamlı, uzun müddətli motivlərin olması böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu halda özünütərbiyə ilə məşğul olmaq, başqa sözlə, insanın da-im özünütəkmilləşdirməyə, daha yüksək insani keyfiyyətlər qazanmağa çalışması şəxsiyyətin ayrılmaz xüsusiyyətinə çevrilə bilər.

Şəxsiyyətin inkişafı və özünütərbiyə. Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir. Burada xarici təsirlər və daxili güc birbirilə qarşılıqlı təsirdə olmaqla, inkişaf mərhələsindən asılı olaraq öz rollarını dəyişirlər. Məsələn, uşaq yaşlarında ən çox şəxsiyyətin formalaşmasının xarici təsirlərdən asılılığı

özünü göstərir. Tədrisən şəxsiyyət müstəqillik təşkil etdikcə inkişafda xarici təsirlərin, birinci növbədə tərbiyənin təsirinin tədrisən özünü-tərbiyənin təsiri ilə əvəz olunması baş verir. Özünü-tərbiyə şəxsiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində meydana gəlir və onun inkişafına təsir göstərir. Fərd həyat prosesində özünü və başqalarını dərk edir, ətrafdakıların tələbi ilə öz şəxsi imkanlarını uyğunlaşdırmağa öyrənir. Tərbiyə prosesində şəxsiyyətin əxlaqi əsası qoyulur, əxlaqi təsəvvürləri, anlayışları, inamları, adətləri və son nəticədə hal-hazırdakı davranışını tənzim edən və gələcək həyat planlarını müəyyənləşdirməyə imkan verən əxlaqi idealları formalaşdır. Beləliklə də, şəxsiyyət inkişaf etdikcə özünü-tərbiyə daha böyük rol oynamağa, daha aydın və səmərəli şəkildə özünü göstərməyə başlayır. Deməli, özünü-tərbiyə şəxsiyyətin həyat şəraiti və tərbiyə ilə şərtlənən əxlaqi -psixoloji yetginliyinin müəyyən səviyyəsində özünə yer edir. Psixoloqların apardıqları tədqiqatlar göstərmişdir ki, özünü-tərbiyə tələbatı aydın şəkildə özünü yeniyetməlik dövründə göstərməyə başlayır (xüsusilə VI-VIII siniflərdə) Əlbəttə, özünü-tərbiyənin ünsürləri kiçik məktəb yaşları dövründə, ola bilsin ki, böyük bağça yaşlı uşaqlarda da özünü göstərə bilər. Lakin, şüurlu, plan iş kimi o, ilk dəfə olaraq yeniyetməlik dövründə təzahür edir. Yeniyetmələr bağça yaşlı uşaqlar kimi böyüklərin rolunu oynamaq, özünü onlara oxşatmaq istəmir. Onlar böyük olmaq və başqaları tərəfindən də böyük kimi qəbul edilmək istəyirlər. Buradan isə onların öz şəxsiyyətinin sürətli inkişafı tələbatları meydana gəlir ki, bu da özünü-tərbiyənin bir vasitə kimi həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır. Yeniyetmə öz üzərində işləməklə, birinci növbədə, öz şəxsi davranışındakı qüsurları aradan qaldırmağa, özündəki zəif cəhətləri ləğv etməyə, ikincisi, özünü güclü, bacarıqlı və müstəqil aparmağa imkan verən şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətlərini formalaşdırmağa çalışır. Aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, yeniyetmələr birinci növbədə özlərində olan iradi nöqsanları aradan qaldırmağa və özlərində möhkəm iradəli adam üçün xas olan cəsarət, mərdlik, dözümlülük, təkidlilik kimi iradi keyfiyyətləri tərbiyə etməyə can atırlar. İlk gənclik dövründə özünü-tərbiyə fiziki və iradi özünü-təkmilləşdirmə ilə yanaşı, mənəvi özünü-təkmilləşdirməyə də xidmət

edir. Özünütərbiyənin bu mərhələsində məktəblilər ən çox özlərində düzlük, mehribanlıq, rəhmlilik, səxavətlilik, dosta, yoldaşa qarşı sadıqlıq, daima ona kömək etməyə hazır olmaq və s. kimi keyfiyyətləri tərbiyə etməyə can atırlar.

Şagirdlərin özünütərbiyəsinin təşkili. Özünütərbiyə o qədər də asan proses deyildir. O, özünüidarənin yüksək forması olduğuna görə şagirdlərin bu işi asanlıqla yerinə yetirəcəklərini guman etmək olmaz. Ona görə də bu sahədə onlara kənardan, tərbiyəçilər tərəfindən köməklik göstərilməsi, isti-qamət verilməsi zəruridir. Özünütərbiyənin, bununla da əlaqədar ümumiyyətlə tərbiyənin səmərəliyi öz üzərində işləyən şagirdlərlə həmin işin təşkili, onlara istiqamət verilməsi və köməklik göstərilməsindən çox asılıdır. Şagirdlərin özünütərbiyəsinin təşkil edərəkən, birinci növbədə kollektiv qarşısında bu cür məqsədin qoyulmasından başlamaq lazımdır. Sosial psixologiyadan aydındır ki, insanların ümumi işdə təması və vəhdəti nə qədər güclü olarsa, onların qarşılıqlı təsiri bir o qədər səmərəli xarakter daşıyır. Buradan isə aydın olur ki, əgər kollektivdəki bir neçə adam, xüsusilə kollektiv üzvlərinin hamısının hüsnü rəğbətini qazanan adamlar öz üzərlərində işləməyə, özünü tərbiyə ilə məşğul olmağa başlayarlarsa, bu hal kollektivin başqa üzvlərinə də mütləq sirayət edəcəkdir. Adətən, kollektiv vasitəsilə ayrı-ayrı şagirdlərin qarşısına özünütərbiyə öhdəliyi qoyulması da bu işin səmərəli nəticə ver-məsinə səbəb olur. Bu tədbir o zaman daha çox təsirli xarakter daşıyır ki, yarış şərtlərinə daxil edilsin və bu işə sinfin fəalları nəzarət etsinlər. Sınıf kollektivi ilə özünütərbiyə işini təşkil edərəkən təkcə onların qarşısına özünü-tərbiyə məqsədi qoymaqla məhdudlaşmamalı, bu işin səmərəli yollarını tapmaqda da onlara köməklik göstərməlidir. Birinci növbədə şagirdi uzun və ya qısa müddət ərzində öz üzərində aparacağı işlə əlaqədar vəzifələri dəqiq müəyyənləşdirməyə, birinci növbədə özünü tərbiyənin həyata keçirəcəyi vəzifələri qeyd etməyə və həmin işi dönmədən yerinə yetirməyi öyrətmək lazımdır. Əgər şagirdə özünü nəzarət zəifdirsə, bu keyfiyyəti onda aşılamaq zəruridir. Çünki o, özünü nəzarət edə bilməzsə özünütərbiyə də istənilən səviyyədə həyata keçə bilməz. Bu işə kollektivin dostcasına nəzarəti də kö-

məklük göstərməlidir. Heç olmazsa kiçik bir müvəffəqiyyətin əldə edilməsi özünütərbiyəni səmərələşdirmək üçün oluqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhz ona görə də ilk dövrlər bu sahədə kollektivə köməklik göstərmək olduqca vacibdir. Kollektivdə özünütərbiyə məsələsi ilə əlaqədar müsbət ictimai rəyin yaranması da bu işin müvəffəqiyyəti üçün faydalıdır. Nəhayət, şagirdlərin özünütərbiyəsində istiqamət verən müəllimin özünün bu sahədə nümunə göstərməsi, daim özünün pedaqoji ustalığını və şəxsiyyətini təkmil-ləşdirməsi həmin işi müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsinə təkan verir. Bütün dediklərimizdən aydın olur ki, müəllim şagirdlərin özünütərbiyəsində ciddi rəhbərlik etməlidir. Bu zaman o dörd vəzifənin həyata keçirilməsinə fikir ver-məlidir.

Birinci vəzifə, şagirdlərin özlərində şəxsiyyətin müsbət keyfiyyət-lərini inkişaf etdirmələri və öz davranışındakı bu və ya digər nöqsanı ara-dan qaldırmalarına cəhd göstərməyi oyatmaq (və ya dəyişmək). Əgər belə cəhd yoxdursa bunu misallar əsasında şagirdə başa salmaq, onlarda inam yaratmaq zəruridir.

İkinci vəzifə, şagirdin öz şəxsiyyətinə tənqidi yanaşma-sına, öz davranışının xüsusiyyətlərini təhlil edə bilməsinə, öz qüsurlarını göstərməsi və dərk etməsinə köməklik göstərmək.

Üçüncü vəzifə, müəllim, tərbiyəçi şagirdin özünütərbiyə proqramını tərtib etməsinə, hansı keyfiyyətini inkişaf etdirmək lazım gəldiyini, hansıları isə aradan qaldırmağın zəruri olduğunu müəyyən-ləşdirməsinə köməklik göstərməlidir.

Dördüncü vəzifə, müəllim, tərbiyəçi şagirdləri özünütərbiyənin ən səmərəli, düşünülmüş yolları, priyomları ilə silahlandırmaqdır.

Şagirdlərin əxlaq tərbiyəsində psixoloji əsasları. Tərbiyə psixologiyasında diqqətə cəlb edən əsas məsələlərdən biri şəxsiyyətin əxlaq tərbiyəsi, onda əxlaqi sahənin formalaşmasıdır. Adətən, məktəblinin tərbiyəsindən danışarkən birinci növbədə onun əxlaqi cəhətdən formalaşmasına nəzər yetirirlər. Buna görə də şəxsiyyətin əxlaqi sahəsinin formalaşmasının psixoloji əsasları ilə tanış olmaq tərbiyəçi üçün az əhəmiyyətə malik deyildir. Həmişə məlumdur ki, uşağın düşdüyü yeni şəraitdə ne-cə

davranması üçün onun istinad etməli olacağı geniş əxlaqi təsəvvürləri, əxlaqi bilik ehtiyatı olmalıdır.

Psixoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, əxlaqi bilik və anlayışların mənimsənilməsi prosesi mürəkkəb xarakter daşımaqla, xüsusi rəhbərlik tələb edir. Təsadüfi hadisələrin, düzgün olmayan mikromühitin, böyüklərin düzgün olmayan davranışının və s. təsiri altında yaranan əxlaqi anlayışlar təhrif olunmuş xarakter daşıya bilər. Bu isə səhv davranışa gətirib çıxara bilər. Ona görə də birinci növbədə əxlaqi təsəvvür, bilik və anlayışların yaranması qayğısına qalmaq lazımdır. Lakin təcrübə göstərir ki, əxlaqi anlayışların mənimsənilməsi əxlaqi şüurun yaranması və inkişafı üçün mühüm rol oynasa da, öz özlüyündə hələ əxlaqi davranışın formalaşmasını təmin edə bilmir. Aparılmış psixoloji tədqiqatlar-dan və məktəb təcrübəsindən aydın olur ki, çox vaxt uşaqlar əxlaq normalrını yaxşı bildikləri, onun haqqında geniş biliyə malik olduqları halda, öz davranışlarında onlara əməl etmirlər. Bu isə bəzən müəllimdə, tərbiyəçidə təəccüb doğurur. Ona görə də şagirdin necə davranmağı yaxşı bildiyini, lakin ona əməl etmədiyini irad tutur, onu danlayırlar. Bunun nəticəsi isə çox vaxt o qədər də fərəhləndirici olmur. Əksinə, bəzən şagirdin özünə inamı itir, biliklə əməl arasında əlaqə pozulur, biliyin tətbiqi üçün münasib şərait yaranmır. Bu cəhəti nəzərə alaraq birinci növbədə müəllim öz şagirdləri üçün yalnız öyüd-nəsihətçi, mentor tərbiyəçi olmaqdan uzaqlaşmalı, onların əldə etdikləri əxlaqi bilik və təsəvvürləri öz davranışlarına tətbiq etmək meyli və adəti yaratmağa çalışmalıdır. Bunu isə yalnız sözlə, verbal yolla həyata keçirmək mümkün deyildir. Hər şeydən əvvəl uşaqdakı əxlaqi bilik və anlayış-lar onun inamına çevrilməlidir. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, şagird-lərdə əxlaqi bilik və anlayışların inama çevrilməsi üçün həmin bilik və anlayışların davranış motivləri və onlara uyğun əxlaqi adətlər sistemində möhkəmləndirilməsi tələb olunur. Necə davranmaq, hərəkət etməyi dərk etməklə adət edilmiş davranış arasında müəyyən ziddiyyət mövcud olur. Bu ziddiy-yəti aradan qaldırmaq yalnız şagirdlərin müvafiq davranış təcrübəsinə yiyə-lənməsi nəticəsində

mümkün ola bilər. Əxlaqi təcrübəni isə şagirdlər davra-nışdakı münasibətlər sayəsində, başqa sözlə müəllim tərəfindən uşaqların müxtəlif, lakin mahiyyətcə oxşar həyati situasiyalarda təşkil olunmuş hərəkət və davranışları zamanı əldə edirlər. Psixoloqlar uşaqların bu cür davra-nış təcrübəsini,praktik fəaliyyətini onların emosiyaları ilə əlaqələndirməyi vacib hesab edirlər. Bu zaman emosiyalar vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik, humanizm,borc,məsuliyyət,yoldaşlıq,vicdan və s.kimi əxlaqi hisslərin forma-laşmasına müsbət təsir göstərir. Adətən, əxlaqi hisslərin, eləcə də əxlaqi inamın yaranmasına nail olmaq,həmin keyfiyyətləri tərbiyə etmək üçün on-ların şagirdlər tərəfindən fəaliyyət prosesində mənimsənilməsi və keçirilmə-si tələb olunur. Əgər şagird heç olmazsa bircə dəfə yerinə yetirdiyi əxlaqi hərəkətdən razılıq hissi keçirərsə,sonradan bir daha həmin hissi halı keçir-məyə can atacaqdır.Məhz buna görə də müsbət əxlaqi hissləri tərbiyə et-mək üçün elə situasiya yaratmaq lazımdır ki,şagird qüvvətli müsbət nümunə ilə qarşılaşsın, həmin prosesdə iştirak etsin və müvafiq hisslər keçirə bilsin. Bu zaman şagird öz inam və ideali mövqeyindən çıxış edərək özünü və bütün ətrafdakıları qiymətləndirməyə başlayır. Adətən,yüksək əxlaqi keyfiyyətlər insanların cəmiyyətin məqsədləri ilə müəyyən edilən praktik fəaliyyətlərində formalaşır.Fəaliyyət prosesində cəmiyyətin nümunələri, idealları təşəkkül tapır.Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fəaliyyətin düzgün seçilməsi, müvafiq yaş dövrünə uyğunluğu, düzgün təşkili və tərbiyələndirici istiqaməti həlledici əhəmiyyətə malikdir.Lakin burada bir cəhəti də unutmamaq, nəzərə almamaq olmaz. O da tərbiyə edən və tərbiyə olunanın qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterindən ibarətdir.Burada tərbiyəçinin tərbiyə olunana münasibəti güclü xarici təsir qüvvəsi kimi özünü göstərir.Şagirdin xarici təsirlə daxili aləminin qarşılıqlı əlaqəsini,ona göstərilən xarici təsire şəxsi münasibətinin xarakteri burada mühüm rol oynayır.Ona görə də şagirdin şəxsi təcrübəsi böyüklərin ondan tələb etdiyi əxlaq normalarına zidd olarsa,şagird bu tələbləri formal olaraq mənimsəyər, ona yalnız müvafiq şə-raiddə böyüklərin nəzarəti zamanı əməl edər. Təcrübə göstərir ki, qarşılıqlı təsir düzgün qurulmadıqda,qeyri-uyğun rəhbərlik stili tətbiq olunduqda bə-zən uşaqlar

tərbiyəçinin tələblərinə formal şəkildə də tabe olmur, özünü ona qarşı qoyur, öz şəxsi əqidəsində qalır. Belə olduqda, adətən, uşaq kollektiv-dən ayrılır, özünə məktəbdən kənar yoldaşlıq mühiti referent qrup seçir. Normal şəraitdə belə şagirdlərin tərbiyəçinin tələblərini mənimsəməsi, həmin tələblərin onun öz tələblərinə çevrilməsi birdən-birə baş vermir, bir sıra mərhələlər keçir. İlk dövrdə şagird həmin tələbi xarici, məcburi tələb kimi qəbul etməli olur. Sonra şagird həmin tələbi könüllü olaraq qəbul edir, öz vəzifəsini, borcunu dərk edir. Son mərhələdə kənardan verilən əxlaqi tələb şagirdin özünün şəxsi, daxili tələbinə çevrilir, özünə qarşı həqiqi tələbkarlıq meydana gəlir.

3.2. Tədqiqatın təşkili

Tədqiqat zamanı ümumtəhsil məktəblərində aparılan pedaqoji müşahidələr zamanı məlum oldu ki, şagirdlərin əsas hissəsi 98-99 faizi mənəvi və iradi keyfiyyətləri tərbiyə olunmuş, orta səviyyədə təmin olunmuş normal ailələrdən olan məktəblilərdir. Əlbətdə bədən tərbiyəsi və idman belə şagirdlərin mənəvi və iradi tərbiyəsinin dahada inkişaf olunmasına müsbət təsir göstərir. Eini zamanda tədqiqat göstərdi ki, məktəblərdə və ayrı-ayrı siniflərdə elə şagirdlərdə var ki, özlərini təlim-tərbiyə, nizam-intizam qaydalarından kənar aparır, yoldaşlarına və müəllimlərə qarşı köbud rəftar edir, dərslərə davamiyyəti və müvəffəqiyyəti zəifdir və bəziləri isə zərərli vərdişlərlə (siqaret və s.) məşğuldur. Bu səbəbdən biz tədqiqat işimizi bu tip şagirdlər üzərində qurmağı planlaşdırdıq ki, bədən tərbiyəsi və idmanın onların mənəvi və iradi tərbiyəsində rolunu öyrənək. Həmdə mümkün qədər yuxarıda qeyd olunan pedaqoji baxımsız qalmış şagirdləri düzgün həyata qaytaraq.

Tədqiqat Ağsu rayonunun ümumtəhsil məktəblərin bazasında keçirilirdi. Tədqiqat üçün rayon məktəblərində daxili xüsusi qeydiyyatda olan 12 şagird müəyyən edilmişdi. Bunlar: VI, VII və VIII sinif şagirdləri idi. Şagirdlər hamısı oğlanlar idi. Tədqiqata başlamamışdan əvvəl biz onların fiziki hazırlıqlarını müəyyən etdik. Orta hesabla 12 yaşlı oğlanların (VI sinif) boyları 146-160 sm. və çəkili 38-50 kq., 13 yaşlı

oğlanların (VII sinif) boyları 149-165 sm., çəkileri 39-53 kq., 14 yaşlı oğlanların(VIII sinif) boyları 155-170 sm., çəkileri 50-62 kq. qəbul edilmişdir.

Yoxlamaların nəticələri göstərdi ki, tədqiqatda iştirak edən şagirdlərin fiziki göstəriciləri qəbul edilmiş göstəricilərdən aşağıdır (cədvəl 1).

Tədqiqatda iştirak edən şagirdlərin fiziki göstəriciləri

Cədvəl 1.

№	PÇTOŞ	Sinif	Boy	Çəki
1	Əl-də İ.L	VI	146	36
2	M-li A.K.	VI	144	38
3	B-li F.L.	VI	145	35
4	G-ev D.P.	VI	144	37
5	M-ov A.M.	VII	150	42
6	L-ov Q.İ.	VII	149	40
7	T-də H.L.	VII	147	52
8	M-ev S.S.	VIII	154	45
9	Z-ev E.N.	VIII	151	53
10	S-ov O.R.	VIII	150	44
11	Q-ev X.S.	VIII	157	50
12	H-ov A.S.	VIII	154	51

Tədqiqat zamanı biz əvvəlcə pedaqoji çətin tərbiyə olunan şagirdlərin səbəblərinin müəyyən etməli idik ki, bunlar niyə belə vəziyyətə düşüblər? İlk növbədə ananim sorğu sualları hazırlandı. Bu sorğuda valideynlər, müəllimlər, sinif şagirdləri və pedaqoji çətin tərbiyə olunan uşaqlar iştirak edirdi.

Bura 3 istiqamətli suallar daxil edilmişdi (şəkil 4).

I istiqamət şagirdlərin təhsilə (müvəffəqiyyəti, davamiyyəti) münasibətləri;

II istiqamət insanlara (sinif yoldaşları, müəllimlər, valideynlər) münasibətləri;

III istiqamət özünə (sağlamlığı, zərərli vərdislər, maraqları) münasibətləri.

Şagirdlərlə ananim sorğunun istiqamətləri

II istiqamət

III istiqamət

I istiqamət
şagirdlərin təhsilə
münasibəti
(müvəffəqiyyəti,
davamiyyəti)

Şəkil 4. Sorğunun istiqamətləri.

Yaşları 13-15 arasında idi. Sorğuda aşağıdakı suallar qoyulmuşdu:

1. Məktəbdə verilən tapşırıqların icrasında valideynlərin kömək göstərirmi?
2. Asudə vaxtlarında nə ilə məşğul olursan?
3. Evdə tez-tez qalmaql olurmu?
4. Valideynlər sizin tərbiyəninə nə qədər vaxt ayırır?
5. Valideynlərindən qorxursanmı, onlar çox zabitəlidirlər?
6. Ailəyə münasibətin necədir?
7. Məktəbdə oxumağa həvəsin, marağın varmı?
8. Sənin dostların kimdir?
9. Sınıfdə sənə münasibət necədir?

Sorğunun ilkin nəticələrindən aşağıdakılar müəyyən oldu.

Sorğunun nəticələri

Cədvəl 2.

№	Cavablar
1	Valideynlər kömək göstərmir
2	Valideynlər ancaq bir çətinlik və ya məktəbdə bir problem olanda maraqlanırlar
3	Valideynlər onun tərbiyəsinə az diqqət yetirirlər
4	Asudə vaxtlarını küçədə gəzir, musiqiyə qulaq asır, heç bir dərəkədə və ya idman bölməsində məşğul olmur, bəzən isə valideynlərlə televizora baxırlar
5	Valideynlər arasında tez-tez qalmaql baş verir

6	Valideynlər çox zabitəli və tez-tez cəzalandırırlar
7	Qəyyumlu olan uşaqlar
8	Az təminatlı ailə
9	Öz ailəsinə neqativ münasibət
10	Uğursuz ailədən olan uşaqlar
11	Ümumiyyətlə oxumaq istəmir, müvəffəqiyyəti zəifdir
12	Məktəbdə oxumaq xoşuna gəlmir
13	Yaşlıları ilə “yola getmir”
14	“Risk” altında olan uşaqlarla dostluq edir
15	Yaşlıları arasında hörməti yoxdur

12 nəfərlə aparılan sorğudan məlum oldu ki,

- 4 nəfər I istiqamətə - şagirdlərin təhsilə münasibəti,
- 3 nəfər II istiqamət – şagirdlərin insanlara münasibəti,
- 3 nəfər III istiqamət – şagirdlərin özünə münasibəti,
- 1 nəfər I və II istiqamət - şagirdlərin təhsilə və insanlara münasibəti,
- 1 nəfər II və III istiqamət - şagirdlərin insanlara və özünə münasibəti münasibəti baxımsızlıq səviyyəsinə aid edilmişdi.

Biz bu uşaqları bədən tərbiyəsi və idmana cəlb etmək istədik. Bunun üçün əvvəlcə onlarla fərdi söhbətlər apardıq. Onlara sağlam həyat tərzinin üstünlüklərindən, bəzi olimpiya çempionlarından danışdıq ki, əvvəl necə onlar aztəminatlı ailədən olduqları, dərslərində zəif oxuduqları, sinif yoldaşları ilə yola getmirdilər və s. Ancaq özlərində qüvvə tapıb idmanla məşğul olmağa başlayıblar və bunun nəticəsində məktəbdə, yoldaşlarının yanında, ailədə hörmət qazanıb, yaxşı oxumağa başlayıb, bədən quruluşu dəyişib gözəl olub, yarışlara getməyə başlayıb, dünyanı gəzib və s.

Belə təbliğat və təşviqatdan sonra, bir qrup pedaqoji baxımsız qalmış uşaqlarda idmana maraq yaranıb.

I mərhələdə bu qrup şagirdlər üçün dərstdən kənar fiziki tərbiyə və idman məşğələlərinin təşkili, keçirilməsi və məzmunu məsələləri planlaşdırıldı. Biz belə qərarar gəldik ki, pedaqoji çətin tərbiyə olunan uşaqlara onların rəyləri nəzərə alınmaqla “Atletik gimnastika” və “Sağlamlaşdırıcı qaçış” təklif edək.

Həmçini bu şagirdlərin ilkin fiziki və funksional hazırlıqları, fənlərə müvafəqiyyəti və davamiyyəti haqqında məlumatlar əldə edildi.

II mərhələdə hər iki idman növü üzrə məşqin məzmunu, həftənin günləri, vaxtı, müddəti, saatlar, keçirilmə yeri, avadanlıq, məşqçi-müəllim və s. hazırlandı.

III mərhələdə tədqiqat zamanı alınan nəticələrin müzakirəsi, təkliflər hazırlamaq planlaşdırıldı. Təəssüflər olunsun ki, dünyada baş verən pandemiya vəziyyətinə görə biz pedaqoji eksperiment keçirə bilmədik. Ancaq apardığımız tədqiqat işinin araşdırmaları bizə ümid verir ki, pedaqoji çətin tərbiyə olunan uşaqlara hazırladığımız sistem, metodika ilə yanaşsaq onların özlərinə, insanlara, təhsilə münasibətləri müsbət tərəfə dəyişməyə başlayar.

Beləliklə, tədqiqat qarşısına qoyulan məqsədə nail olundu və vəzifələr həll edildi.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqatdan sonra aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, pedaqoji baxımsız qalmış uşaqların özülü hələ kiçik yaşlarında qoyulur və əgər bunun qarşısı vaxtında alınmasa bu daha ciddi vəziyyətlərə keçir və möhkəmlənir;
2. Pedaqoji baxımsız uşaqların olması səbəblərini təkcə uşaqların özlərində deyil, eyni zamanda onu əhatə edən mikro sosioloji amillərdə də (ailə, məktəb, müəllimlər, həmyaşıdlar və s.) axtarmaq məsləhət görülür;
3. Pedaqoji baxımsız şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində müəyyən müsbət korreksiyalar aparılan zaman onların etibarını qazanmaq səmərəli nəticələr verə bilər;
4. Tədqiqat zamanı aparılan nəzəri təhlil əsas yanaşmaların, kompleks təlim metodikasının hazırlanmasına imkan yaratdı. Bu tərbiyəvi işin səmərəli artımına səbəb ola bilər;
5. Tədqiqat zamanı müəyyən olundu ki, uşaqların yaşı artdıqca onlarla pedaqoji korreksiya işləri aparmaq daha çətin olur. Həmçinin müəyyən olunub ki, çətin tərbiyə olunan uşaqların əhatəsində olan insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olanda tərbiyəvi işlər daha səmərəli olur;
6. Fiziki tərbiyə və dərindən idman məğələlərin yeniyetmənin mənəvi-iradi tərbiyəsində istifadə olunması ümumi pedaqoji tərbiyəvi işləri tamamlayır;
7. Tədqiqatın nəticələrinin təcrübədə tətbiq olunması yeniyetmələrin mənəvi-iradi tərbiyəsində əlverişli imkanlar yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir, Bakı-2002.

2. Ağayev Ə.A., Talıbov Y.R., Eminov A, İsayev İ. Pedaqogika, Bakı, 2006.
3. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika, Bakı-2000.
4. Ağayev M.H. Humanitar fənlərin tədrisi prosesində məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsi, Bakı-2004.
5. Ağayev M.H. Kiçik yaşlı məktəblilərin tərbiyəsi, Bakı-2006.
6. Bünyadov Z.M., Məmmədəliyev V.M., Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Qurani-Kərim, Bakı-2009.
7. Qurbanov H., Əsgərov Y., Ramazanov Ə. (2006). Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və metodikası. Bakı.
8. Cəfərova L.T. Məktəbə hazırlıq qrupunda uşaqların ictimai həyat hadisələri ilə tanışlığı üzrə işin sistemi, Bakı-1998.
9. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi, Bakı-2001.
10. Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası, Bakı, 1993.
11. Həsənov A.M., Ağayev Ə.A. Pedaqogika, Bakı-2007.
12. Hüseynzadə R.L. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir, Bakı-2007. 176.
13. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası, Bakı-2002.
14. Mehribanzadə Z.M. Uşağın məktəbə psixoloji hazırlığı, Bakı-1988.
15. Məcidov N.B., Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və metodikası, dərslik, I hissə, Bədən tərbiyəsinin ümumi əsasları, B., 2018.
16. Məcidov N.B., Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və metodikası, dərslik, II hissə, Əhalinin fiziki tərbiyəsi, B., 2020.
17. Məcidov N.B., İdman nəzəriyyəsi, B., 2009.
18. Talıbov Y.R., Sadıqov F.B., Quliyev S.M. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi, Bakı-2000. 178.
19. Алемаскин М.А. Воспитательная работа с подростками. – М., 1979, стр.231.

- 20.Баженов В.Г. Воспитание педагогически запущенных подростков. – Киев, 1986, стр. 321.
- 21.Бурно М.Е., Терапия творческим самовыражением. М., Мед., 1989, стр.139-140.
- 22.Воспитание дисциплинированности, предупреждение педагогической запущенности. Сборник научных трудов / Под ред. А.С.Белкина. – М, 1991, стр. 45-49.
- 23.Воспитание сознательной дисциплинированности, как средство предупреждения и преодоления педагогической запущенности / Под ред. А.С.Новоселова – М, 1991, стр. 268.
- 24.Дисциплина и предупреждение педагогической запущенности школьника. / под ред. А.Г.Холодюк. – Кишинев, 1991, стр. 231.
- 25.Грищенко Л.А., Алмазов Б.И. Психология отклоняющегося поведения и задачи педагогической реабилитации трудновоспитуемых учащихся. – Свердловск, 1987. Стр.145.
- 26.Захаров Л.И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка – М, 1986. стр. 98.
- 27.Зюбин Л.М. Методические рекомендации по организации воспитательной работы с трудными учащимися. – М, 1976, стр. 156.
- 28.Зюбин Л.М. Учебно – воспитательная работа с трудными учащимися– М, 1982, стр. 211.
- 29.Иванченко П.В., Психология восприятия музыки. М., Смысл, 2001, стр.119-134.
- 30.Кашенко В.П. Педагогическая коррекция. – М, 2002, стр. 122.
- 31.Кузнецов В.М. Психолого – педагогические условия формирования личности учащегося // Народное образование – М, 2004, стр.99.

32. Кулаков С.А. Психопрофилактика и психотерапия в средней школе. –1996, стр. 139.
33. Коломейцев Ю.А., Социально-психологический анализ деятельности тренера спортивной группы. Теория и практика физической культуры. 1976, №6, стр.13-16.
34. Кузмина Н.В., Педагог как организатор педагогического воздействия., Основы вузовской педагогики. Л., 1972, стр.130.
35. Кузин Ф.А., Магистерская диссертация: «Методика написания правила оформления и порядок защиты. М., 1989, стр.301.
36. Левитов Н.Д. Отчего возникают недостатки в характере школьников и как их исправлять. – М, 1991, стр. 101.
37. Матвеев Л.П., Новиков А.Д., Теория и методика физического воспитания. I и II том. М., ФиС, 1976, стр.255.
38. Матвеев Л.П., Основы спортивной тренировки., ФиС, 1977, стр.279.
39. Матвеев Л.П., Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов. Киев, 1999, стр.312.
40. Матвеев Л.П. Введение в теорию физической культуры., М., ФиС, 1983, стр.128.
41. Раттер М. Помощь трудному ребенку. – М, 2007, стр.231.
42. Невский И.В., Овчарова Р.В. Ранняя диагностика и профилактика педагогически запущенных детей – Курган, 1995, стр. 167.
43. Поварницына В.А. Воспитательная работа школы с трудными учащимися. – Челябинск, 1984, стр.322.
44. Степанов В.Г. Психология трудных школьников – М, 1998.
45. Тихонов Н.Н., Неверкович С.Д., Активизация педагогического процесса. Теория и практика Ф/К. №7, 1984, стр.41-44.
46. Шамова Т.Н., Дидактическая система средств активизации учения школьников. Сов.педагогика, 1979, №3, стр.11-17.

47. Холодюк А.Г. Дисциплина и предупреждение педагогической запущенности школьников. – М, 1991, стр. 267.